ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г.ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕГЕ

I том
А–В

Казан • 2015

УДК 811.512.145'374.3
ББК 81.2Тат-4
Т 23

*Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карары нигезендә басыла*

«2014–2020 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында нәшер ителә

Россия Федерациясенең авторлык хокукы һәм эргәдәш хокуклар турындагы законнары белән саклана (РФ ГК, 4 өлеш). Китапны тулысы белән яки өлешчә, төрле, шул исәптән, электрон мәгълүмат чыганакларына күчереп яки яздырып алу, сурәтен төшерү авторлык хокукына ия юридик затның язма рөхсәтеннән башка катгый тыела

Проект җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов

Төзүче авторлар:

Р.Р. Абдуллина, А.М. Сәгыйтова, Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, О.Н. Галимова, А.Ф. Гайнетдинова, Г.Д. Фәтхетдинова, Ф.И. Таһирова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Ф.М. Газизова

Фәнни редакторлар:

Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, Ф.И. Таһирова

Бәяләүчеләр:

Д.Б. Рамазанова, филология фәннәре докторы, профессор (ТӘҺСИ);
Казан (Идел буе) федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар тел белеме кафедрасы (мөдире – Г.Р. Галиуллина, филология фәннәре докторы, доцент)

Т 23 **Татар теленең аңлатмалы сүзлеге:** I том: А–В. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – 712 б.
ISBN 978-5-93091-189-3

Татар теленең күп томлык фундаменталь аңлатмалы сүзлеге – күләме һәм эчтәлеге белән мондый төр сүзлекләрдән иң зурысы һәм тулырагы. Ул татар тел белеме, тюркология һәм гомуми лексикографиянең ирешкән уңышларын, уңай тәҗрибәсен исәпкә алып төзелде.

I томда барлыгы 11 меңгә якын сүз һәм 2 меңнән артык фразеологик берәмлек теркәлде. Төп фигыль оясында мәгънә төсмерләренә ия булган тезмә фигыльләр дә исәпкә алынды. Сүзлек хәзерге татар әдәби теленең киң кулланышта йөргән актуаль лексикасы һәм фразеологиясеннән, төрле фән һәм хуҗалык тармакларына караган термин, атамалардан гыйбарәт. Анда соңгы вакытта татар теленең үз мөмкинлекләре исәбенә ясалып, кулланышка кереп киткән неологизмнар, кабат торгызылган сүзләр, телне баетырдай диалектизмнар, алынмалар да чагылыш тапты.

Сүзлек киң катлау укучыларга гамәли кулланма буларак тәкъдим ителә. Ул, беренче чиратта, филолог галимнәр, тюркология белгечләренә юнәлдерелгән. Югары уку йортлары укытучылары һәм укучылары, матбугат, радио, телевидение хезмәткәрләре, тәрҗемәчеләр өчен дә файдалы белешмә булып хезмәт итәчәк. Ул татар телен өйрәнүчеләр, туган телне һәрьяклап үзләштерергә теләүчеләргә ярдәмлек-кулланма да була алыр.

ISBN 978-5-93091-189-3

© ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2015

СҮЗ БАШЫ

Күп гасырлар дәвамында кулланышта, үсеш-хәрәкәттә булу нәтиҗәсендә, татар теле төзек бер система булып формалашкан, тормыш, көнкүрешнең барлык өлкәләрендә дә аралашу, фикер алышу ихтыяҗын тулысы белән һәм нәтиҗәле итеп канәгатьләндерә алырлык дәрәҗәдә һәр яктан эшкәртелгән. Телебезнең сүзлек составы гаҗәеп дәрәҗәдә бай булып оешкан, аның лексик системасы бүген дә хәрәкәттә, туктаусыз үсештә. Соңгы елларда татар теле үзен фән теле, махсус белгечлек теле буларак та мөкәммәл, төгәл формалашкан камил тел булуын күрсәтте. Ул күп кенә хуҗалык, фән тармакларына караган терминологик сүзлекләрдә чагылыш тапты. Шушы үсеш-үзгәрешләрне барлау, теркәү, аларга фәнни нигездә тәфсилле аңлатма бирү бурычын күптөрле максатлар белән төзелә торган сүзлекләр үтәп килә. Сүзлекләр арасында исә тел берәмлекләре аша объектив чынбарлыкны мөмкин кадәр тулырак һәм киңрәк планда тасвирлап чагылдыру ягыннан үзәк урынны аңлатмалы сүзлек алып тора.

Татар теленең беренче аңлатмалы сүзлеге XIX гасыр ахырында дөнья күрә. Ике кисәктән торган сүзлекне, 1895 һәм 1896 елларда «Ләһҗәи татари» (Татарское наречие) исеме белән, күренекле галим, татар халкының мәгърифәтчесе Каюм Насыйри бастырып чыгара. Сүзлек 20 меңгә якын сүзне туплап бирә. Ул гарәп һәм фарсы телләреннән кергән сүзләрнең татарча мәгънәсен аңлату, татар сүзләренең гарәпчә һәм фарсыча вариантларын китерү, аларның нинди сүзтезмәләрдә кулланылуын күрсәтү тәртибендә эшләнгән. Бу сүзлек татар теле өчен генә түгел, гомумән барлык төрки телләр өчен дә беренче аңлатмалы сүзлек функциясен үти.

Бу юнәлештә башланып киткән эшнең дәвамы буларак, 1927, 1929 елларда Җамал Вәлиди тарафыннан аңлатмалы сүзлек шәкелендә әзерләнгән «Татар теленең тулы сүзлеге» бастырып чыгарыла. Галим, халыкның үз җанлы сөйләм теленә якын торган әдәби тел булдыру зарурлыятеннән чыгып, һәр шивәдә кулланылган барлык сүзләрнең дә сүзлектә теркәлүе гаять мөһим булуын аңлап эш итә. Бу сүзлек гарәп графикасына нигезләнгән татар алфавитының өч хәрефен – *әлиф, би, ти* хәрефләрен эченә ала. Кириллицага күчерсәк, сүзлек *әлиф* белән башланган А, Э, Ы, У, Ү, О, Ө, Ә, И хәрефләренә, *би* белән Б, П, *ти* белән Т хәрефләренә төзелә. Авторның әйтүенчә, сүзлек, 1925 елда төзелеп беткән булса да, тулысынча нәшер ителми кала. Мәгълүм булганча, галим хаксызга репрессияләнә, сүзлекнең калган материалы кулга алына һәм юкка чыгарыла. Шулай да сүзлек, дөнья күрә алган күләмендә дә, тел материалларына гаять бай булуы, аларның эзлекле бер системага китереп, эшкәртеп бирелүе белән аерылып тора. Аны татар теленен аңлатмалы сүзлеген төзү өлкәсендә мөһим бер этап итеп карарга мөмкин.

Татар теленен аңлатмалы сүзлеген төзү эше, 1950 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалына караган Тел, әдәбият һәм тарих институтында Г.С. Әмиров җитәкчелегендә лексикография бүлеге ачылгач кына, кабаттан торгызыла. Бүлектә эш иң башта классик һәм күренекле язучыларның әсәрләреннән, башка төр әдәбияттан иллюстратив лексик материал туплау белән башланып китә, картотека базасы булдырыла. 1962 елда төзелә башлаган күләмле хезмәт – өч томнан гыйбарәт «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» – 1977–1981 елларда дөнья күрә. Үз вакыты өчен саллы, эчтәлеге һәм эшләнеше белән мөкәммәл дип саналырга хаклы бу аңлатмалы сүзлекне төзеп бастырып чыгаруны, гомумән, татар лексикографиясенең яңа унышы, яңа казанышы дип күрсәтергә кирәк. Ул – лексикография секторы хезмәткәрләренең зур тырышлыгы, фидакярлеге нәтиҗәсе. Аны эшләүдә танылган тел галимнәре И.А. Абдуллин, Ф.Ә. Ганиев, М.Г. Мөхәммәдиев, Г.Х. Ахунҗанов, Ш.Р. Ханбикова, Р.Г. Әхмәтьянов, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизовалар катнаша. 47 мең сүз һәм фразеологик берәмлекне туплаган әлеге хезмәтнең басылып чыгуы гомумтюркология күләмендә татар тел белеменең, аеруча татар

лексикографиясенең, үткән гасыр ахырында янә бер югары баскычка күтәрелүенең ачык дәлиле булып тора.

Өч томлык аңлатмалы сүзлек фәнни әйләнешкә кертелгәннән соң, тагын шактый вакыт үтте. Табигый ки, шул вакыт эчендә телдә, аның лексик системасында барлыкка килгән һәртөрле үзгәрешләрне кабат күз алдыннан үткәреп, яңа сүзлекләрдә чагылдыру бурычы туды. Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының (ТӘһСИ) лексикография бүлегендә хезмәт куйган ике буын галимнәренең уртак тырышлыгы белән төзелеп, 2005 елда нәшер ителгән бер томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» нәкъ менә шушы бурычны үти. Ул тупланган сүзләрнең күләме белән элегрәк дөнья күргән өчтомлыктан шактыйга артыграк. Чагыштырмача җыйнак булуына карамастан, сүзлеккә барлыгы 58 мең мөстәкыйль сүз һәм фразеологик берәмлек теркәлгән. Беренче чиратта, сүзлек бай эчтәлекле, файдалы һәм уңайлы гамәли кулланма булуы белән аерылып тора. Сүзлектә тел күренешләрен дөрес теркәп тасвирлауга бәйле берничә мөһим мәсьәләне хәл итү юнәлешендә җитди эш башкарылган. Шуларның берсе һәм аеруча әһәмиятлесе – тезмә фигыльләрне теркәү. Мөстәкыйль лексик мәгънәгә ия булган андый берәмлекләр телебездә һәрдаим кулланылса да, моңа кадәр алар сүзлекләрдән читтә калып килгән иде. Димәк ки, телебезнең байлыгы да тулысы белән чагылып бетмәгән. Биредә аларның иң киң кулланылганнары, аңлатмасыз гына, үзләре ясалган фигыльләр оясында китерелде. Конверсия күренеше дә, ягъни бер сүз төркемендәге сүзнең икенче бер сүз төркеменә күчеп, шул сүз төркеменә хас функция үти алу үзлеге дә, әлеге хезмәттә шулай ук эзлекле рәвештә чагылыш тапты.

2010 елда ТӘһСИнең лексикография бүлегендә тагын бер зур хезмәт – «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» эшләнеп бетеп, 2013 елда басылып чыкты. Бу сүзлек күләм ягыннан кыскарак, куллану өчен уңайлы итеп, мәктәпләр өчен махсус төзелде. Ул мәктәп программасы күләмендә укучыларга туган телне үзләштерү, белемнәрен тирәнәйтү өчен ярдәмлек буларак тәкъдим ителә. Аннан татар телендә мәгълүмат алу чыганагы буларак та файдаланырга мөмкин.

Соңгы вакытта басылып чыккан сүзлекләрдән профессор Ф.Ә. Ганиев авторлыгындагы ике кисәктән торган «Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге»нә (2009, 2012) татар телендә еш очрый торган тезмә фигыльләр тупланып бирелгән. Тезмә фигыльләр, сүзлек берәмлеге буларак, татар теленең тәрҗемә сүзлекләрендә, бигрәк тә 1966 елгы «Татарча-русча сүзлек»тә шактый чагылыш тапкан булса да, алда әйтелгәнчә, аларны күрсәтү бер томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән (2005) башланып китте. Тезмә фигыльләр төрле фәнни яссылыкта каралсалар да, тюркология, шул исәптән татар тел белеме өлкәсендә эшләүче галимнәрнең күптәннән килгән тикшеренү объекты булып тора. Г. Алпаров ярдәмче фигыльләр төп фигыльгә өстәмә мәгънә бирү өчен кулланыла дип белдерсә, В. Хангилдин, ярдәмче фигыльләр төп фигыльнең семантикасына йогынты ясый дип, шул ук фикерне куәтли. Р. Газизов аларны сүзлекләрдә урын алырга хаклы лексик берәмлек буларак карый. Югарыда әйтелгән «Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге»ндә тезмә фигыльләр лексик берәмлек буларак каралган. Аларны сүзлекләрдә чагылдыру татар теленең байлыгын тулырак ачарга мөмкинлек бирә.

XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы халыкара мәйданда да, ил күләмендә дә кискен сәяси-икътисади, иҗтимагый, мәдәни һ.б. күптөрле вакыйгаларга бай булуы, фән-техниканың сизелерлек алга китүе, халыкара элемтәләр, бәйләнешләр, үзара аралашуның шактый нык артуы белән аерылып тора. Мондый вазгыять телләргә дә зур йогынты ясый. Тормышта булган үзгәрешләр иң элек телнең сүзлек составында, аның лексик системасында чагылыш таба. Нәтиҗәдә, соңгы вакытта татар телендә күп кенә яңа сүзләр кулланышка кереп китте. Тел үз мөмкинлекләре исәбенә дә, искергән сүзләрне торгызу һәм диалектизмнар исәбенә дә нык баеды. Алынмалардан файдалану да телебезнең сүзлек составын киңәйтүдә мөһим бер ысул булып кала. Шул рәвешле соңгы чирек гасыр эчендә татар әдәби телендә тагын шактый гына яңа лексик берәмлекләр барлыкка килде, телебезнең лексик системасында башка күпсанлы үзгәрешләр теркәлде. Аларның барысын бергә туплап тасвирлау ихтыяҗы туды. Бу бурычны үтәү максатында, татар теленең яңа зур фундаменталь аңлатмалы сүзлеген төзү кирәклеге көн үзәгенә басты. Әлеге хезмәт – гаять күп көч һәм вакыт сарыф итүне сорый торган зур фәнни проект. Аның төп бурычы – татар әдәби теленең лексик-фразеологик байлыгын мөмкин кадәр туплап чагылдыру; гомуми кулланышта булган сүзләргә, тотрыклы берәмлекләргә, аларның мәгънәләренә, мәгънә төсмерләренә мөмкин кадәр тулы һәм төгәл аңлатма бирү; сүзләрнең грамматик табигатен, стилистик төсмерләрен дөрес билгеләү, кулланылыш үзенчәлекләрен барлау, матур әдәбият, публицистика һ.б. күптөрле чыганаклардан китерелгән мисаллар белән дәлилләү.

Сүзлек Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге хезмәткәрләре тарафын-

нан профессор Ф.Ә. Ганиев әзерләгән Инструкция нигезендә төзелде.

Әлеге гаять күләмле һәм үтә җаваплы эш 2002 елда башланып китте. 4 томнан торачак әлеге сүзлекнең күләме якынча 400 табак булыр дип фаразланган иде. Эш барышында чыганакларның даирәсен киңәйтеп, янадан-яна тел материалларын анализлау һәм эшкәртү нәтиҗәсендә, сүзлекнең күләме артканлыгы ачыкланды. Шуның белән бергә теоретик планда аңлатмалы сүзлек төзүгә бәйле кайбер мәсьәләләрне, аерым алганда, конверсия күренешен этрафлы чагылдыру, тезмә фигыльләрне теркәү рәвеше, аларның мәгънәләрен аңлату ысуллары, татар тел белеме һәм гомуми тюркологиядә ирешелгән башка фәнни уңышларны исәпкә алып эш итү нәтиҗәсендә, инструкциягә шактый үзгәрешләр, өстәмәләр кертелде, аның аерым принциплары үстерелде, камилләштерелде. Шул рәвешле, бүген барлык тупланган тел материаллары 6–7 том тәшкил итәр дип исәпләнә.

Сүзлектә сүзләрнең орфографиясе гамәлдә булган традицион кагыйдәләргә нигезләнеп бирелде. Басымны күрсәтү дә шул ук принципларны истә тотып башкарылды.

Проектның гомуми координаторы һәм җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов.

Сүзлекнең I томын төзүдә түбәндәге хезмәткәрләр катнашты: **А хәрефе**: Г.Г. Саберова, А.М. Сәгыйтова, А.Ф. Гайнетдинова; **Ә хәрефе**: Г.Д. Фәтхетдинова, А.М. Сәгыйтова; **Б хәрефе**: Р.Р. Абдуллина, О.Н. Галимова; **В хәрефе** (коллектив): Р.Р. Абдуллина, О.Н. Галимова, Г.Г. Саберова, А.Ф. Гайнетдинова, Ф.Ф. Гаффарова, Ф.М. Газизова, А.М. Сәгыйтова, Ф.И. Таһирова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина.

Ф.Ф. Гаффарова А–В хәрефләренә тезмә фигыльләр өстәп төзеде.

Төзүче авторларның исемнәрен күрсәтү тәртибе аларның сүзлек төзүгә керткән өлешләрен исәпкә алып билгеләнде.

Сүзлекнең I томын түбәндәге хезмәткәрләр редакцияләде: Ф.Ф. Гаффарова һәм Г.Г. Саберова – тулысынча; Ф.И. Таһирова – А хәрефен.

Алфавитка салу эшен Ф.Ф. Гаффарова, Ф.И. Таһирова башкарды.

Сүзлекне техник редакцияләү һәм нәшриятка әзерләүдә Я.М. Абдулкадыйрова катнашты.

«Сүз башы» өлешен А.Ә. Тимерханов, Ф.Ф. Гаффарова, «Файдаланылган махсус әдәбият», «Лексикографик чыганаклар», «Сүзлекнең төзелеше», «Кыскартылмалар» өлешләрен Ф.Ф. Гаффарова эшләде һәм бу томны нәшриятка әзерләде.

Сүзлеккә кагылышлы фикер һәм теләк-тәкъдимнәрегезне түбәндәге адреска юллый аласыз:

420111, Казан шәһ., Лобачевский ур., 2/31
йорт, 48 бүлмә, Г. Ибраһимов исем. Тел,
әдәбият һәм сәнгать институты.
Электрон адрес: iyali.anrt@mail.ru.

ФАЙДАЛАНЫЛГАН МАХСУС ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ

Сабиров К.С. Татар телендә тыныш билгеләре. – Казан: Таткнигоиздат, 1956.

Татар грамматикасы. Т. I–III. – М.-Казан: «Инсан», «Фикер», 1998, 2002, 1999.

Сәлимов Х. Х. Татар теленең орфографиясе. – Алабуга, 2001.

Абдуллина Р. С. Алфавитка бәйле орфография һәм орфоэпия мәсьәләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006.

Хисамова Ф. М. Татар теле морфологиясе. – Казан: Мәгариф, 2006.

ЛЕКСИКОГРАФИК ЧЫГАНАКЛАР

Аңлатмалы сүзлекләр

Насыйри К. Ләһҗәи татари: 2 томда. – Казан: Ун-т типолитогр., 1895, 1896.

Вәлиди Җ. Татар теленең тулы сүзлеге. 2 кисәктә. – Казан, 1927, 1929.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Т. I–III. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977, 1979, 1981.

Ислам дине турында белешмә сүзлек / Төз. Я. Г. Абдуллин, Ш. Ш. Абилов, Р. Г. Балтанов һ.б. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / Ф. Ә. Ганиев ред. – Казан: Матбугат йорты, 2005.

Миллият сүзлеге / Төз.-автор А. Тимергалин. – Казан: Мәгариф, 2007.

Габдулла Тукай: Шигърият теле: Сүзлек. 2 китапта / Төз. К. Р. Галиуллин, Р. Н. Кәримуллина. – Казан: Мәгариф, 2009.

Ганиев Ф. Ә. Тезмә фигыльләрнең аңлатмалы сүзлеге: Ике кисәктә. Беренче кисәк (А–К). – Казан: Мәгариф, 2009; икенче кисәк (Л–Я). – Казан: Паравитта, 2012.

Энциклопедик сүзлекләр

Татар энциклопедия сүзлеге / Баш мөхәррир М. Х. Хәсәнов. – Казан: ТР ФА Татар энциклопедия институты, 2002.

Татарская энциклопедия. Т. I–IV. – Казань: Ин-т Татар. энцикл. АН РТ, 2002, 2005, 2006, 2008.

Урманче Ф. И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек. Т. I–III. – Казан: Мәгариф, 2008, 2009, 2011.

Алынма сүзләр сүзлекләре

Җантурин С. Лөгать. – Уфа: «Шәрык» матбагасы, 1911.

Беляев Г. Керәшеннәргә татар-гарәп сүзләрен аңлату өчен сүзлек. – Казан: Яңалиф, 1929.

Ишмухаметов Г. Төрки, фарсы, гарәп һәм казахча, татарча, русча сүзлекчә. – Казан, 1954.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге / Төз. К. З. Хәмзин, М. И. Мәхмүтов, Г. Ш. Сәйфуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965.

Мәхмүтов М. И. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. – Казан: Иман, 1993.

Зәйнуллин Җ. Г. Шәрык алынмалары сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 1994.

Фразеологик сүзлекләр

Җәләй Л., Борһанова Н. Б., Мәхмүтова Л. Т. Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1957.

Борһанова Н. Б., Мәхмүтова Л. Т. Русча-татарча фразеологик сүзлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Т. I–III. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959, 1963, 1967.

Әхәтов Г. Х. Татар теленең фразеологик әйтелмәләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982.

Исәнбәт Н. Татар теленең фразеологик сүзлеге: 2 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989, 1990.

Байрамова Л. К. Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1991.

Сафиуллина Ф. С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001.

Гаффарова Ф. Ф., Саберова Г. Г. Татарча-русча идиомалар сүзлеге / Ф. И. Таһирова ред. – Казан: Алма-Лит, 2006.

Кыскача үзбәкчә-татарча мәкаль һәм әйтемнәр сүзлеге / М. М. Абдурахимов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010.

Русско-англо-немецко-турецко-татарский фразеологический словарь. – Казань: Изд-во КГУ, 2008.

Этимологик һәм диалектологик сүзлекләр

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001.

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: 4 томда. I т. – Бөре: БДПИ, 2005.

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А–Л). – Казан: Мәгариф–Вакыт, 2015. – 543 б.

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М–Я). – Казан: Мәгариф–Вакыт, 2015. – 567 б.

Диалектологик сүзлек. Беренче чыгарылыш / Төз. Л. Җәләй, Х. Шабанов, А. Камский, С. Әмиров. – Казан: Татгосиздат, 1948.

Диалектологик сүзлек. Икенче чыгарылыш / Төз. Н. Б. Борһанова, Г. К. Якупова / Л. Җәләй ред. – Казан: Татгосиздат, 1953.

Диалектологик сүзлек. Өченче чыгарылыш / Төз. Н. Б. Борһанова, Л. Т. Мәхмүтова / Л. Җәләй ред. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958.

Татар теленең диалектологик сүзлеге / Л. Т. Мәхмүтова ред. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969.

Тумашева Д. Г. Словарь диалектов сибирских татар. – Казань: Изд-во КГУ, 1992.

Татар теленең диалектологик сүзлеге / Д. Б. Рамазанова ред. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993.

Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка. – Т. I. Ч. I–II / Авт.-сост. А. Г. Шайхулов, Л. У Бикмаева, З. Р. Садыкова. – Уфа: РИО БашГУ, 2005.

Татар халык сөйләшләре. Ике китапта / Төз.: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, Т. Х. Хәйретдинова һ.б. – Казан: Мәгариф, 2008.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / Төз.: Ф. С. Баязитова, Д. Б. Рамазанова, З. Р. Садыйкова, Т. Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009.

Синонимнар сүзлекләре

Ханбикова Ш. С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1962.

Ханбикова Ш. С., Сафиуллина Ф. С. Синонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1999.

Орфографик сүзлекләр

Татар теленең орфографик сүзлеге / Төз. А. Х. Нуриева һ.б. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983.

Нуриева А. Х. Татар теленең орфографик сүзлеге. Башлангыч мәктәп укучылары өчен. – 4 басма. – Казан: Мәгариф, 1996.

Ганиев Ф. Ә., Сабитова И. И. Татар теленең орфографик сүзлеге. – Казан: Раннур, 2002.

Газизова Ф. М. Татар теленең латинда һәм кириллда орфография сүзлеге. – Казан, 2003.

Төрки телләрнең сүзлекләре

Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.

Türkçe sözlük. T. I–II = Төрек теленең аңлатмалы сүзлеге. – Ankara, 1988.

Татарча-төрекчә сүзлек / Төз. Ф. Ганиев, Р. Әхмәтьянов, Х. Ачыкгөз; Фәнни мөх. Х. Ачыкгөз, А. Рәхимова. – Казан–Мәскәү: Инсан, 1997.

Төрекчә-татарча сүзлек / Төз. Р. Әхмәтьянов, Р. Мөхәммәтдинов, Ф. Нуриева, Ф. Ганиев. – М.: Инсан, 1998.

Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю: Ючтомлукъ. – Нальчик: «Эль-Фа» Китап басма, 1996, 2002.

Диалектологический словарь башкирского языка. – Уфа: Китап, 2002.

Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлеге / Яуаплы мөхәррире З. Ғ. Ураксин. – Өфө, 2004.

Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. С. Бизаков, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұлов. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. I–II том / Құраст Т. Жанұзаков, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2006.

Әхтәмов М. Х. Башҡорт халыҡ мәҡәлдәре һәм әйтемдәре һүҙлеге. – Өфө: Китап, 2008.

Рус теле сүзлекләре

Толковый словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: ОГИЗ, 1935, 1938, 1939, 1940.

Словарь современного русского литературного языка. Т. I–XVII. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948 –1965.

Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – 6-е изд. – Т. I–IV. – М., 1955.

Большая Советская Энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1969–1978.

Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов / Под. ред. Н. З. Котеловой, Ю. С. Сорокина. – М.: Сов. энцикл., 1971.

Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1981.

Словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1981, 1986, 1987, 1988.

Новейший энциклопедический словарь. – М.: РИПОЛ классик, 2010.

Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов / Под ред. Н. З. Котеловой. – М.: Рус. яз.,1984.

Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – 22-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1990.

Современный словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1993.

Современный словарь иностранных слов. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2001.

Большой словарь иностранных слов. – М.: ЮНВЕС, 2001.

Толковый словарь русского языка: С включением сведений о происхождении слов. / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. Издательский центр «Азбуковник», 2007.

Крысин Л. П. Иллюстрированный толковый словарь иностранных слов / Л. П. Крысин. – М.: Эксмо, 2008.

Татарча-русча сүзлекләр

Гиганов И. Слова, коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку. – СПб.: Императорская Академия наук, 1801.

Троянский А. Словарь татарского языка и некоторых употребительных в нём речений арабских и персидских: В 2-х т. – Казань: Тип. ун-та, 1833, 1835.

Остроумов Н. П. Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещённых татар Казанской губернии. – Казань: Тип. ун-та, 1876.

Насыйри К. Татарча-русча лөгать китабы. – Казань: Тип. ун-та, 1878.

Катанов Н. Ф. Краткий татарско-русский словарь. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1912.

Рахманколый С. Татарча-русча лөгать. – Казан: И. Н. Харитонов лито тип., 1913.

Татарско-русский словарь / Сост. М. Корбангалиев, Р. Газизов, М. Кулиев. – Казань: Татгосиздат, 1931.

Татарско-русский словарь / Сост. Р. Газизов, Н. Исанбет, Г. Ишмухаметов. – Казань: Татгосиздат, 1950.

Татарско-русский словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1966.

Татарско-русский учебный словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. – М.: Рус. яз. 1993.

Сафиуллина Ф. С., Ризванова Л. М. Татарча-русча антонимнар сүзлеге. – Казан: Хәтер, 1997.

Сафиуллина Ф. С., Газизова Ф. М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002.

Татарско-русский словарь / Сост. И. А. Абдуллин, Ф. А. Ганиев, М. Г. Мухамадиев, Р. А. Юналеева / Под ред. Ф. А. Ганиева. 4-е изд. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002.

Татарско-русский словарь: В 2-х т. – Казань: Магариф, 2007.

Русча-татарча сүзлекләр

Насыри К. Полный русско-татарский словарь. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1892.

Воскресенский А. Русско-татарский словарь. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1894.

Рахманколый С., Кәрам Г. Русча-татарча мөкәммәл лөгать. – Казан: Гасыр, 1920.

Русча-татарча яңа лөгать. – Казан: Яңа китап, 1929.

Нугайбек Г. и др. Русско-татарский словарь. – 2-е изд. – Казань: Татгосиздат, 1940.

Русско-татарский словарь: В 4-х т. – Казань: Таткнигоиздат, 1955, 1956, 1958, 1959.

Махмутов М. И. Школьный русско-татарский словарь. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1967.

Русско-татарский словарь / Отв. ред. Р. С. Газизов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1971.

Сафиуллина Ф. С., Галиуллин К. Р. Тематический русско-татарский словарь. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1989.

Ганиев Ф. А., Гаффарова Ф. Ф. Русско-татарский словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. – Казань: Татар. кн. изд-во. 1996.

Юналеева Р. А., Абдуллина Р. Р. Русско-татарский словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. – Казань: Магариф, 1996.

Русско-татарский словарь / Сост. Э. М. Ахунзянов, Р. С. Газизов, Ф. А. Ганиев и др.; Под ред. Ф. А. Ганиева. – 4-е изд., испр. – М.: Инсан, 1997.

Агишев Х. Г. Русско-татарский словарь словосочетаний: В 2-х т. / Под ред. М. З. Закиева, С. М. Ибрагимова. – Казань: Матбугат йорты, 1998.

Терминологик сүзлекләр

Насыйри К. Гөлзар вә чәмәнзар китабына сүзлек. – Казан, 1894.

Габидов Г. Русча-татарча сәяси лөгать. – Оренбург: Өлфәт, 1918.

Камал Г. Кесә өчен русча-татарча мөкәммәл сәяси лөгать. – Казан: Васита, 1918.

Сәяси лөгать / Төз. Г. Нигъмәти, М. Мөхәммәдиев, С. Шәрәфетдинов. – М.: СССР халыкларының үзәк нәшрияты, 1925.

Краткий татарско-русский словарь военных терминов (толмач). – М.: Искра революции, 1926.

Физика атамалары. – Казан, 1927.

Газета укучылар өчен кесә сүзлеге / Төз. М. Гали. – Казан: Татиздат, 1928.

Медицинадан татарча атамалар. I кис. Нормаль анатомия атамалары. – Казан, 1929.

Атамалар сүзлеге. XI серия. Авыл хуҗалыгы һәм урманчылык атамалары. – Казан: Татиздат, 1931.

Химия атамалары: Анорганик җыелмаларның яңа номенклатурасы. I бүлек / Төз. Г. Вәлитов. – Казан: Татиздат, 1931.

Урысча, латинча һәм татарча атамалар сүзлеге. Кеше морфологиясе (анатомия, гистология). III серия. – Казан: Татиздат, 1931.

Урысча-татарча атамалар сүзлеге. Физика, математика, астрономия. – Казан: Татиздат, 1931.

Математика атамалары: Русча-татарча сүзлек. – Казан: Татгосиздат, 1934.

Химия терминнары: Русча-татарча сүзлек / Төз. Г. Дистанов, Г. Вәлитов. – Казан: Татгосиздат, 1934.

Табигыять һәм биология терминнары. – Казан: Татгосиздат, 1935.

Элементар математика терминнары җыентыгы / Төз. Х. Халиков, И. Алексеев, З. Исаев. – Казань: Татгосиздат, 1935.

Физика һәм метеорология терминнары / Төз. М. Галиев, Х. Мөштәри, Х. Хөснуллин. – Казан: Татгосиздат, 1939.

Политик-экономик терминнар (русча-татарча һәм татарча-русча сүзлек) / Төз. Ф. Махианов, Г. Шәфиев, Г. Нугайбәк. – Казан: Татгосиздат, 1941.

Русча-татарча математик терминнар сүзлеге. – Казань: Таттосиздат, 1949.

Русча-татарча физика һәм геофизика терминнары сүзлеге / Төз. М. С. Галеев. – Казан: Татгосиздат, 1949.

Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / Төз. Г. Г. Әхмәтов, М. Гыймадиев. – Казан: Татгосиздат, 1950.

Русча-татарча психология һәм педагогика терминнары сүзлеге / Төз. В. Горохов, А. Касимов, В. Хангильдин. – Казан: Татгосиздат, 1950.

Тел белеме буенча терминнар һәм әйтелмәләр сүзлеге / Р. Шакирова ред. – Казан: Татгосиздат, 1953.

Русча-татарча география сүзлеге / Төз. З. С. Дусаев. – Казань: Татгосиздат, 1953.

Политик сүзлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958.

Әдәбият белеме сүзлеге / Төз. Н. Гыйззәтуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958.

Русча-татарча техника терминнары сүзлеге / Төз. А. К. Тимергалин, М. С. Галеев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963.

Русча-татарча математик терминнар сүзлеге / Төз. В. З. Закиров, З. Г. Мортазин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970.

Русча-татарча авыл хуҗалыгы терминнары сүзлеге / Төз. А. К. Тимергалин, Г. Г. Әхмәтов, Ш. Г. Садыйков. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1971.

Русча-татарча биология терминнары сүзлеге / Төз. О. Ж. Курмаев җитәкчелегендәге коллектив. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972.

Русча-татарча физика терминнары сүзлеге / Төз. М. С. Галеев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972.

Русча-татарча астрономия терминнары сүзлеге / Төз. М. С. Галеев, А. К. Тимергалин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.

Русча-татарча химия терминнары сүзлеге / Төз. Г. Дистанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

Русча-татарча физика терминнары сүзлеге / Төз. М. С. Галиев, А. К. Тимергалин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981.

Әдәбият белеме сүзлеге / Төз.-ред. А. Г. Әхмәдуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.

Гарипова Ф. Г. Татарстан гидронимнары сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.

Русско-татарский словарь биологических терминов / Сост. Ф. Г. Ситдиков, Н. А. Бакиева, А. Х. Гарифуллина и др. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1985.

Русча-татарча педагогика һәм психология терминнары сүзлеге / Төз. Я. И. Ханбиков, Ш. С. Ханбикова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985.

Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге / Төз. Р. А. Шакирҗанов / Р. Г. Әхмәтьянов ред. – Яр Чаллы, 1992.

Гарипова Ф. Г. Татарстан микротопонимнары сүзлеге / Фәнни ред. М. З. Зәкиев. – 1–2 кит. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992, 1993.

Краткий русско-татарский словарь исторических терминов / Сост. Г. И. Мустафина / Ред. Ж. С. Минуллин. – Казань: КГПИ, 1993.

Краткий русско-татарский толковый словарь медицинских терминов / Сост. М. М. Миннебаев. – Казань: Медицина, 1994.

Краткий русско-татарский словарь для работников ЗАГСа / Сост. Ф. С. Баязитова / Науч. ред. З. Р. Садыкова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1994.

Краткий русско-татарский общественно-политический словарь / Сост. И. М. Низамов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Краткий русско-татарский словарь для работников культуры / Сост. Д. Б. Рамазанова / Под ред. Ф. С. Сафиуллиной. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Краткий русско-татарский словарь для работников общественного питания / Сост. Т. Х. Хайрутдинова / Науч. ред. Д. Б. Рамазанова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Краткий русско-татарский словарь для работников сельского хозяйства / Сост. Ф. Ф. Гаффарова, З. Р. Садыкова / Науч. ред. Г. Р. Муртазин, С. Г. Муртазина, Д. Б. Рамазанова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Краткий русско-татарский словарь для работников торговли / Сост. М. Г. Мухаммадиев / Науч. ред. А. М. Хазрятов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Русско-татарский словарь-минимум для работников предприятий бытового обслуживания / Сост. Р. Р. Абдуллина / Науч. ред. Ф. И. Тагирова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Русско-татарский словарь-минимум для работников леса / Сост. А. Г. Гаянов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1995.

Сәламәтлек саклау хезмәткәрләре өчен русча-татарча сүзлекчә / Төз. Р. Р. Шәмсетдинова / Фәнни ред. Н. Г. Халфеев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995.

Сайфуллин Р. С., Хисамеев Г. Г. Толковый словарь-справочник по физике, химии и химической технологии на русском, татарском и английском языках. – Казань: Фән, 1996.

Азбука природы: Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов: В 6 кн. / Сост. А. Б. Халидов, А. С. Казанцева, В. И. Гаранин и др. – Казань: Магариф, 1996–2001.

Амиров К. Ф. Русско-татарский юридический словарь / Под ред. Ф. А. Ганиева. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Англо-русско-татарский словарь физических терминов / Сост. З. М. Вагизова, Г. Ю. Даутов, О. Аслан. – Казань: Таң = Заря, 1996.

Кафиатуллина В. И. Англо-татарско-русский учебный словарь общестроительной лексики / Науч. ред.

В. Ш. Фатхуллин, Р. А. Шакирзянов, Р. Н. Куряева. – Казань: КГАСА, 1996.

Кафиатуллина В. И. Немецко-татарско-русский учебный словарь общестроительной лексики / Науч. ред. В. Ш. Фатхуллин, Р. А. Шакирзянов. – Казань: КГАСА, 1996.

Русско-татарский словарь-минимум для работников связи / Сост. Р. Г. Гатауллина / Науч. ред. И. М. Низамов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Краткий русско-татарский словарь для работников транспорта / Сост. Д. Б. Рамазанова, Ф. И. Тагирова / Науч. ред. Р. Г. Ахметьянов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Русско-татарский словарь-минимум для работников химической промышленности / Сост. Р. И. Халиуллин, Н. Ш. Мифтахова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Русско-татарский словарь-минимум для работников нефтяной промышленности / Сост. М. Б. Газизов, Р. З. Фахрутдинов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Русско-татарский словарь-минимум для строителей / Сост. Р. Г. Ахметьянов, Р. А. Шакирзянов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996.

Русча-татарча, татарча-русча физика терминнары сүзлеге / Төз. Г. Ю. Даутов, З. М. Вәгыйзова / Ред. Г. Ю. Даутов. – Казан: Таң = Заря, 1996.

Финансово-экономические и юридические термины. Толковый словарь / Сост. К. М. Гарифуллин, К. Г. Хайруллин, Ф. Н. Фаткуллин и др. – Казань: изд-во Каз. фин.-экон. ин-та, 1996.

Краткий русско-татарский словарь для работников народного образования / Сост. К. Р. Галиуллин, Ф. С. Сафиуллина. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997.

Краткий русско-татарский словарь для работников охраны природы / Сост. М. М. Гимадиев, А. И. Щеповских. – Казань: Фән, 1997.

Математикадан русча-татарча белешмә сүзлек / Төз. И. Г. Галәветдинов, Г. Г. Гафуров, В. З. Закиров, М. З. Хөснетдинов. – Казан: Мәгариф, 1997.

Русско-татарский общественно-политический словарь / Сост. Ф. А. Ганиев, И. М. Низамов и др. / Под рук. Р. М. Харисова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997.

Русско-татарский словарь для работников музыкальных учреждений / Сост. И. Г. Алмазов, Д. Б. Рамазанова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997.

Русско-татарский словарь-минимум для работников лесной промышленности / Сост. Г. Г. Саберова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1997.

Биологиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек / Төзүчеләре: Ф. Г. Ситдиков, Р. К. Зәкиев, А. Б. Халидов һ.б. / Ред. Ф. Г. Ситдиков, Р. К. Зәкиев. – Казан: Мәгариф, 1998.

Русско-татарский словарь для работников библиотек, издательств и информационных служб. – Казань: Магариф, Милли китап, 1998.

Газизова Ф. М. Русча-татарча икътисади атамалар сүзлеге. – Казан: Раннур, 1999.

Русско-татарский словарь терминов журналистики / Сост. Ф. А. Агзамов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1998.

Краткий русско-татарский словарь для бизнесменов и предпринимателей / Сост. С. Ф. Гарифуллин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1999.

Международная анатомическая номенклатура: Латинско-русско-татарский словарь / Авт.-сост. Р. М. Гатин. – Казань: Магариф, 1999.

Мугинов Р. А. Русско-татарский словарь военных терминов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000.

Русча-татарча техник терминнар сүзлеге / Төз. А. К. Юлдашев, А. З. Әфләтунов, А. Х. Зимагулов, Р. Г. Нуруллин. – Казан: Мәгариф, 2000.

Мифтахова Н. Ш. Русча-татарча химик терминнар сүзлеге / Ред. Н. С. Әхмәтова. – Казань: Мәгариф, 2002.

Татарча-русча-латинча үсемлек атамалары сүзлеге / Төз. Г. Г. Саберова / Ф. А. Ганиев ред. – Казан: Фикер, 2002.

Медицинадан русча-татарча аңлатмалы сүзлек / Төз. М. М. Гыймадеев, Н. Х. Әмиров, К. Ш. Зыятдинов. – Казан: Мәгариф, 2003.

Агрохимия һәм туфрак белеме терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге / Төз. М. Ю. Гыйләҗев, С. Г. Мортазина, Ф. Ф. Гаффарова. – Казан: Мәгариф, 2003.

Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеге / Төз. Ф. С. Хәкимҗанов, Р. А. Шакирҗанов, З. Г. Хәбипова. – Казан: Мәгариф, 2004.

Медицина терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге / Төз. Р. Р. Шәмсетдинова. – Казан: Мәгариф, 2004.

Ветеринария медицинасы терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге / Авт.-төз. Ф. Г. Нәбиев, Р. Г. Госманов, Р. И. Ситдиков, М. Ш. Шакуров һ.б. – Казан: Мәгариф. 2004.

Химиядән русча-татарча аңлатмалы сүзлек / Авт.-төз. Г. Г. Хисамеев, А. И. Нарбеков, Н. Х. Әмиров һ.б. – Казан: Мәгариф, 2004.

Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: Инглизчә-татарча-русча аңлатмалы сүзлек / Авт.-төз. Җ. Ш. Сөләйманов, А. Ф. Галимьянов, М. Х. Вәлеев. – Казан: Мәгариф, 2006.

Русча-татарча тарих терминнарының аңлатмалы сүзлеге / Авт.-төз. Р. Ф. Галләмов. – Казан: Мәгариф, 2006.

Сафиуллина Р. Р. Мөселман терминологиясе сүзлеге. – Казан: «Алма-Лит» нәшр., 2006.

Русско-татарский музыкальный словарь / Сост. И. Г. Алмазов, Д. Б. Рамазанова. – Казань: Изд-во КГУ, 2007.

Агроэкология терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге / Төз.: М. Ю. Гыйләҗев, С. Г. Мортазина, Ф. Ф. Гаффарова, М. Г. Муртазин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008.

Тасвири сәнгать, архитектура һәм китап сәнгате атамалары: аңлатмалы сүзлек / Төз. Ф. Г. Вагапова / Р. Т. Сафаров ред. – Казан: Магариф–Вакыт, 2011.

СҮЗЛЕКТӘ ФАЙДАЛАНЫЛГАН БАШКА ЧЫГАНАКЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

1. Сүзлек берәмлеге итеп алынган сүзләрнең һәм фразеологик әйтелмәләрнең мәгънә төрлелекләрен, стилистик үзенчәлекләрен аерып биргән аңлатмалар матур әдәбияттан, иҗтимагый-сәяси, публицистик һәм фәнни-популяр әсәрләрдән, дәреслекләрдән һ.б. чыганаклардан алынган мисаллар ярдәмендә дәлилләнде. Матур әдәбияттан һәм татар телендә язылган яки тәрҗемә ителгән әдәбияттан алынган мисаллар янында, кагыйдә буларак, әсәрнең исеме түгел, ә, иң беренче чиратта, автор исеме күрсәтелде. Мәсәлән, Г.Тукай, Ф.Әмирхан, М.Гафури, Г.Ибраһимов, И.Гази, Г.Бәширов, Ә.Еники, Г.Ахунов, Ф.Хөсни, Э.Касыймов, А.Гыйләҗев, М.Мәһдиев, Г.Гыйльманов, М.Маликова, Г.Нигъмәти, И.Таһиров, Р.Әмирхан, С.Алишев, М.Пришвин, В.Сабунаев, Н.Сладков һ.б.

2. Авторларның фамилияләре, инициаллары (яки псевдонимнары) бер үк төрле булган очракта, алар түбәндәге тәртиптә бирелде: Гали Рәхим (Гали Рәхим) һәм Г.Рәхим (Гәрәй Рәхим); Мәрди Рафиков (Мәрди Рафиков) һәм М.Рафиков (Мәҗит Рафиков); Мансур Хәсәнов (Мансур Хәсәнов) һәм М.Хәсәнов (Мәхмүт Хәсәнов); Римзил Вәлиев (Римзил Вәлиев) һәм Р. Вәлиев (Разил Вәлиев) һ.б.

3. Нигездә башка телләрдән тәрҗемә ителгән дәреслекләрдән, методик ярдәмлекләрдән, иҗтимагый-сәяси, фәнни-популяр әсәрләрдән алынган мисаллар янында китапның исеме күрсәтелде: ... Арифметика; ... Ботаника; ... Геометрия; ... Урта гасырлар тарихы; ... Физикадан мәсьәләләр җыентыгы; ... Кызыклы география; ... Могҗизалар энциклопедиясе; ... Кызыклар дөньясында; ... Йорт эшләре һ.б.

4. Вакытлы матбугаттан алынган мисаллар янында шул газета-журналларның исемнәре күрсәтелде: ... Татарстан; ... Казан утлары; ... Мирас; ... Идел; ... Хокук һәм хәят; ... Ватаным Татарстан; ... Шәһри Казан; ... Мәдәни җомга; ... Татарстан яшьләре, ... Татар иле һ.б.

5. Алда әйтеп кителгәнчә, башка телләрдән тәрҗемә ителгән әсәрләрдән алынган мисаллар янында югарыда күрсәтелгән тәртиптә я авторның үзе, я китапның исеме бирелде. Хезмәтнең тәрҗемәчеләре күрсәтелмәде. Шуның өчен, иллюстратив материал буларак мисаллар алынган әсәрләрнең исемлеген, тәрҗемәчеләрен күрсәтеп, аерым китерәбез.

Алексеев И. А. Югары математика нигезләре / Г. Г. Тумашев тәрҗ. – Казан: Татгосиздат, 1953.

Андерсен Һ. К. Унике сәяхәтче: Әкиятләр / Л. Гыйззәтуллина тәрҗ. – Казан: Мәгариф, 2008.

Бахаров А. Н., Яковлев П. Н. Иван Владимирович Мичурин / Г. Әхмәтов тәрҗ. – Казан: Татгосиздат, 1941.

Верзилин Н. Робинзон эзләреннән / Р. Вәлиева тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958.

Веселов Е. А. Дарвинизм нигезләре. Урта мәктәпнең IX классы өчен дәреслек / Г. З. Бакирова, З. С. Рахматуллина тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.

Григорьев Н. В. Татарстанда терлекчелек. Тәҗрибә, проблемалар, перспективалар / Коллектив тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

Гунтәкин Р.-Н. Чалы кошы / Т. Нурмөхәммәтов тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990.

Девятков А. К., Макаревич А. И. Бакчачы, яшелчәче һәм умартачы календаре / Коллектив тәрҗ. – Казан, 1993.

Дөньяда ниләр бар. Табигать турында хикәяләр / Коллектив тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958.

Йорт эшләре / Коллектив тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Казневский В. П. Космик ракеталар / М. Исхаков тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963.

Конан Дойл А. Баскервильләр эте; *Киплинг Р.* Маугли; *А. де Сент-Экзюпери.* Нәни принц / Р. Вәлиев тәрҗ. – Казан: Мәгариф, 2004.

Макиавелли Н. Падишаһ / М. А. Аверьянов тәрҗ. – Казан: Мәгариф, 2006.

Марк Твен. Том Сойер маҗаралары / С. Ибраһимова тәрҗ. – Казан: Мәгариф, 2003.

Мульги А. Я. Мәктәптә кул эше / Ф. Зыятдинова тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.

Перельман Я. И. Кызыклы физика. Беренче китап / Н. К. Раимов тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Плавильщиков Н. Диңгез тирәнлегендә / З. Мәҗит тәрҗ. – Казан: Татгосиздат, 1940.

Платонов Г. В. Дарвинизм һәм дин / Ф. М. Байчурина тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1962.

Платонов К. К. Кызыклы психология / Р. Х. Камалова тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.

Покровский А. А. Ашаганың аш булсын / Н. С. Вәлиева, Ф. Ә. Ганиев тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1972.

Пришвин М. Аучы хикәяләре / Б. Шәрәфетдинов тәрҗ. – Казан: Татгосиздат, 1951.

Рейнберг М. Г. Уйлаучы машиналар / Д. С. Зарипов тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Родкина Р. А. Йөкле хатын гигиенасы / С. Вилданова тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982.

Сабунаев В. Б. Кызыклы ихтиология / Р. А. Шахмуратова тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970.

Сафонов. В. Җир чәчәктә / С. Каратай тәрҗ. – Казан: Таткнигоиздат, 1954.

Сергеев Б. Ф. Кызыклы физиология / Р. А. Шахмуратова, Р. К. Камалова тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981.

Сладков Н. И. Баллы яңгыр. Әкиятләр, хикәяләр / Л. Нәҗмиева тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992.

Солодухин Е. Д. Урман аптекасы / М. Ә. Мостаев тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992.

Тургенев И. С. Аучы язмалары / Ф. Зыятдинов тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

Ходаков Ю. В. Күзгә күренми торган матдәләр турында хикәяләр / А. К. Тимергалин тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959.

Шекспир У. Сайланма әсәрләр: 2 томда / Коллектив тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006.

Щербина П.С. Умартачылык / Г. Ш. Кадыйров тәрҗ. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

СҮЗЛЕКТӘН ФАЙДАЛАНУЧЫЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

I. Сүзлеккә сүзләр алу тәртибе

§ 1. Сүзлекнең нигезен хәзерге әдәби тел сүзләре һәм фразеологик берәмлекләре тәшкил итә.

§ 2. Сүзлеккә түбәндәге төркем сүзләр дә кертелде:

а) урта мәктәп һәм югары уку йортлары дәреслекләрендә очраган төп төшенчәләрне белдергән сүзләр (**БА́ЗИС, БАКТЕ́РИЯ, ТИГЕЗЛӘМӘ, ФО́РМУЛА** һ.б.);

ә) газета-журналларда урын алган күпчелек иҗтимагый-сәяси терминнар (**ДОТАЦИЯ, ВӘКАЛӘТ, РЕФЕРЕ́НДУМ, РЕЙД** һ.б.);

б) моңа кадәр басылып чыккан лексик минимумнарда һәм терминологик сүзлекләрдә тәкъдим ителгән аерым терминнар яки аларның тәрҗемәләренең шактый күләме (**АСТӨШЕРМӘ, БАШЛАМ, БИЗӘМ, ӨЛГЕ, ТАМГАХАНӘ, ТЕРКӘҮ** һ.б.);

в) бүгенге көн өчен яңа булган, вазгыятьнең үзгәрүе белән килеп кергән, язма әдәбиятның барлык төрләрендә дә очраган Европа телләреннән алынган сүзләр (**БАЙКЕР, БАЙТ, БОНУС, ДИВИДЕНД, ДИ́ЛЕР, ИПОТЕКА** һ.б.);

г) дингә, халык ышануларына, мифологиягә, йолаларга, төрле ырымнарга бәйләнешле сүзләр (**БАКЫЙ, БАПТИЗМ, БӘДӘЛ, БӘРМӘНЧЕК, НАРДУГАН, ФАНИ** һ.б.);

д) яңадан кулланышка актив кереп бара торган, телдә кабат торгызылган искергән сүзләр (**БАГАВЫЛ, БАЕК, БАЙСА, БАЛГА** һ.б.);

е) хәзерге чорда активлашкан һәм урта мәктәп, югары уку йортларында өйрәнелә торган борынгы әдәбиятта очраган гарәп һәм фарсы телләреннән кергән шактый алынма сүзләр (**БАБ, БАГБАН, БАЗАРКӘН, ҖӘНҮБ, ИГАНӘ, ИГЪДАДИ, ИГЪТИБАРӘН** һ.б.);

ж) тарихи фактларны һәм электәге тормыш-көнкүрешне чагылдырган искергән сүзләр (**ӘДЕРНӘ, БАРЫМТА, БАТМАН, БАТРАК, БИЗМӘН, КАБИЛӘ, КАГАН, КАГАНЛЫК, НӨГӘР** һ.б.);

ж) әдәбиятта еш очраган һәм, киң кулланышка кереп, әдәби телне баетырдай дип табылган диалекталь сүзләр (**ӘНӘЧӘ, БАДЪЯН, БАШБАТА, КАБЫГУ, КАЗЫМА, ШАМА** һ.б.);

з) матур әдәбият әсәрләрендә очраган яки хәзерге әдәби телдә еш кулланыла торган гади сөйләм сүзләре (**БӘЛШӘЮ, БӘРГӘЛӘШ, БЕЛӘМӘН** һ.б.);

и) киң кулланышка кергән яңа реалияләрне белдерү өчен, телнең үз җирлегендә ясалган яки мәгънәләре киңәйгән яңа сүзләр (**БАКЫЙЛЫК, БАРЛАМА, БАСМАК, ИГАНӘЧЕ, КОЛАКСА, КЕРТЕМ, ЭШМӘКӘР** һ.б.).

§ 3. Сүзлек берәмлеге итеп барлык грамматик сүз төркемнәренә дә караган сүзләр алынды. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләр һәм аларның мәгънәләре төп сүз мәкаләсендә күрсәтелде.

ӘВӘРӘ *и. фар.* **1.** Бик буталчык хәлләр, вакыйгалар. *Аның ул әвәрәгә ничек катнашып китүен һич аңлап та булмый, юкса, иреккә чыгарына да нибары өч ай гына калган булган.* Казан утлары

2. *хәб. сүз мәгъ.* Бер нәрсәгә бирелеп китү, мавыгу. *Нинди эшкә башың әвәрә?* Н.Исәнбәт

§ 4. Мөстәкыйль сүзлек берәмлеге буларак, тамыр сүзләр белән беррәттән, барлык сүз төркемнәренә дә караган төрле типтагы ясалма сүзләр дә кертелде. Шул исәптән: а) кушымчалау юлы белән ясалган сүзләр (**ӘЙЛӘНЕШ, ВӘКАРЬЛЕК, ҖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК** һ.б.); ә) саф кушма сүзләр (**АМПЕРМЕТР, АРПАБАШ, АЯГҮРӘ, БАШКИСӘР** һ.б.); б) кыскартылган кушма сүзләр (**БАТРАЧКОМ, БЕНЗОВОЗ, РАБФАК** һ.б.); в) парлы сүзләр (**АНДА-МОНДА, БАШ-АЯК, КҮРШЕ-КҮЛӘН, САВЫТ-САБА** һ.б.); г) компонентлары аерым язылса да, кушма һәм тезмә сүзләр (**БАКА ЕФӘГЕ, БАКА ЯФРАГЫ, БАЛАН БАРМАК, БАСЫМЧА́К ИТҮ, ВАҖИБ ИТҮ, ВАСЫЯТЬ КЫЛУ** һ.б.).

§ 5. Киң кулланылышлы һәм продуктив булган алкушымчалар, шулай ук кушма сүзләрнең беренче яки икенче кисәкләре сүзлектә аерым мәкалә итеп бирелде (**АВИА-, АВТО-, АГРО-, -АРА, БИ-, БИО-, НЕО-, -СЫМАН-НАР** һ.б.).

§ 6. Сүзлектә түбәндәге сүзләр бирелмәде: а) үтә профессиональ сүзләр, ягъни фәннең һәм техниканың тик аерым тармакларында гына белгечләр тарафыннан кулланыла торган сүзләр; ә) әдәби телне баетмый һәм әдәбиятта гомумән очрамый торган җирле сөйләм сүзләре (диалекталь сүзләр); б) тупас сөйләм сүзләре, жаргон сүзләр; в) хәрефләрдән һәм авазлардан торган кыскартылма сүзләр; г) ялгызлык исемнәре.

II. Сүзлекнең төзелеше

§ 7. Сүзлектә баш сүзләр алфавит тәртибендә урнаштырылды, һәм алар үзләренә караган материал (аңлатмалар, мисаллар, фразеологик берәмлекләр) белән бергә сүзлек мәкаләсен тәшкил итә.

§ 8. Баш сүздән соң аның сүз төркемен, чыганак телен, стилистик үзенчәлекләрен сыйфатлый торган билгеләре куелды. Шуннан соң мәгънәгә аңлатма бирелде, иллюстратив материал китерелде. Сүзнең барлык мәгънәләрен дә ачып бетергәннән соң, кызыл юлдан шул сүз белән башланган фразеологик берәмлекләр теркәлде.

§ 9. Башка сүз төркеменә күчеп ясалган сүзләр нокталы калын, ә аларның мәгънәләре җәяле якты гарәп цифрлары белән аерылды.

ИКМӘК *и.* **1.** 1) Ачытылган камырдан мичтә пешерелгән ризык; ипи. *Һади, ап-ак тешләрен икмәккә батырып: – Тәмле! – диде. Икмәк телеме күз ачып йомганчы юкка чыкты.* А.Гыйләҗев ...

2) Ашлык. *Гектарыннан утыз, кырык центнер алган хуҗалык күп булды. Колхоз ындырларында икмәк таулары ясалды.* М.Мәһдиев ...

3) Кырда үсеп утырган иген. *Болгарларның җырларында бодай, арпа, тары һәм башка төрле икмәк тә үскән.* Г.Гобәйдуллин ...

2. *ы. мәгъ. сөйл. к.* **икмәктер**. *Конкурста мин беренче урынны алам, Гөлүсә. Чын, икмәк!* Н.Гыйматдинова ...

§ 10. Һәр мәгънә кызыл юлдан башланып китте. Сүзнең якынрак мәгънә төсмерләре параллель сызыклар (//), ә тагы да якын мәгънәләре нокталы өтер (;) ярдәмендә аерып күрсәтелде.

ӘДӘП *и. гар.* 1) Җәмгыятьтә гомум кабул ителгән әхлак кагыйдәләре; яхшы гадәтләр ... // Кеше арасында үз-үзеңне әхлак кагыйдәләренә туры китереп тота белү сыйфаты ...

2) Яхшы гадәт, йола ...

АРКАДАШ *и.* **1.** Иптәш, дус; таяныч. *Иске белешләр кебек, мәктәп аркадашлары кебек дуслашканнар иде.* Г.Исхакый ...

§ 11. Тигез хокуклы грамматик һәм фонетик вариантлар мөстәкыйль сүзлек берәмлекләре итеп алындылар, һәм һәркайсы алфавит тәртибендә үз урынында бирелде.

АСТРОЛЯБ *и. гр. сөйл. к.* **астролябия**. *Бер якта астролябка таянган Әбелхарис күренә. --- Әбелхарис астролябын тоткан килеш катып кала.* Н.Исәнбәт

АСТРОЛЯ́БИЯ *и. гр.* Астрономиядә: озынлык һәм киңлекне, шулай ук җир үлчәү эшләрендә горизонталь почмакларны билгели торган почмак үлчәү әсбабы

§ 12. Компонентлары аерым язылган, лексик берәмлек тәшкил иткән кушма һәм тезмә сүзләр дә аерым сүзлек мәкаләсе итеп китерелде, сүзлектә алфавит тәртибендә урнаштырылды һәм аңлатылды.

ӘҖӘ́-ГӨҖӘ КИЛҮ *ф.* Озак итеп, дусларча сөйләшү ...

ИГЕН ГӨМБӘСЕ *и. а. х.* Ашлык бөртекләрен, зарарлап, кара тузанга яки кибәккә әйләндерә торган гөмбә авыруы; корымбаш; *русчасы*: **головня**

§ 13. Омонимнар шулай ук һәрберсе аерым мөстәкыйль сүзлек берәмлеге итеп алынды һәм якты рим цифрлары белән күрсәтелде.

БИК I *и.* 1) *иск. кит. к.* **бәк**

2) Морзалар нәселендәге фамилияләрдә һәм кайбер кушма исемнәрдә сакланган компонент: *Биктимер, Бикбулат, Ханбиков*

БИК II *и.* 1) Бикләп кую җайланмасы; йозак, келә, бастырык, бикләвеч. *Сыерның тыныч кына күшәп ятуын ишеткәч, җиңел сулап җибәрә, чолан ишегенең биген тикшерә, өй ишеген «бисмилла» әйтеп яба, аннары түшәген җәеп, ятарга әзерләнә башлый.* И.Гази ...

БИК III *рәв.* **1**. 1) Гаять, көчле дәрәҗәдә, гадәттән тыш, чиктән ашкан, югары дәрәҗәдә, искиткеч, искитмәле. *Шулай бик озак барганнан соң, алда, бик еракта, кыр өстендә аз гына калкып, соры карамчык кына булып, бер авыл күренә башлады.* Г.Бәширов ...

III. Сүзләрнең мәгънәләрен билгеләү һәм аларны аңлату

Мәгънәләрне алу һәм урнаштыру тәртибе

§ 14. Сүзлектә китерелгән һәр тел берәмлегенең хәзерге әдәби телдә кулланылган барлык мәгънәләре дә аерып күрсәтелде.

§ 15. Алынма сүзләрнең бары тик татар телендә кулланылган мәгънәләре генә китерелде.

§ 16. Күп мәгънәле сүзләрне шәрехләгәндә, аның бөтен семантик кыры исәпкә алынып, аерым мәгънәләре билгеле бер тәртиптә урнаштырылды:

а) мәгънәләрнең бирелеш тәртибе, беренче чиратта, аларның хәзерге әдәби телдәге кулланылыш ешлыгыннан чыгып билгеләнде; мәгънәләр логик эзлеклелекне һәм генетик бәйләнешне мөмкин кадәр сакларга тырышып урнаштырылды;

ә) мәгънәләрнең үсеш-үзгәрешендәге тарихи эзлеклелекне хәзерге тел материаллары ачык күрсәтеп торганда, сүзнең мәгънә төзелешен аңлауны җиңеләйтерлек очракларда, беренчел мәгънәләр, искергән булса да, алдан бирелде. Калган барлык очракларда искергән мәгънә, кагыйдә буларак, хәзерге мәгънәләрдән соң гына теркәлде;

б) конкрет мәгънәләр абстракт мәгънәләрдән алдарак урнаштырылды;

в) киң кулланыштагы мәгънәләр аның таррак кулланыштагы (гади сөйләм, диалекталь, терминологик һ.б. өчен хас булган) мәгънәләреннән алдарак китерелде;

г) диалекталь мәгънәләр гомуми һәм махсус кулланыштагы мәгънәләрдән соң теркәлде;

д) күчерелмә мәгънәләр туры мәгънәләрдән соң бирелде;

е) бер үк стилистик төсмергә ия булган мәгънәләрнең куллану ешлыгы югарырак булганы алданрак китерелде;

ж) сүзнең аерым синтаксик позициядә ачылган мәгънәләре төп мәгънәләрдән соң урнаштырылды.

БАЙТАК *рәв.* **1.** Шактый, шактый зур, шактый күп. *Кичкә таба өй тәмам туздырылып, аннары тау башындагы күрше авылга ташылып беткәч тә, капка һәм койма баганалары белән байтак изаландык әле без.* М.Вәли-Барҗылы ...

2. *с. мәгъ.* Шактый санда булган, күп. *Инде байтак гомер яшәлгән, байтак һава суланган, су эчелгән, дөнья күрелгән, дигән сүз.* Ф.Латыйфи ...

3. байтагы, байтагысы *и. мәгъ. тартымлы форм.* Зур өлеш, зур кисәк, зур төркем; бөтеннең зуррак өлеше. *Үрдәкләрнең байтагысы күл өстендә пыр итеп очтылар да түгәрәк ясап әйләнделәр.* Я.Зәнкиев ...

ж) мөстәкыйль сүзнең ярдәмлек функциясендә кулланылган мәгънәсе (яки мәгънәләре) аның мөстәкыйль мәгънәләреннән соң бирелде.

БӘРАБӘР *с. фар.* **1.** Бердәй дәрәҗәдәге, тиң булган, лаек. *Үзенә бәрабәр ана арыслан белән юлдаш булып, сахрада кунды.* Дастан ...

2. *рәв. мәгъ.* Бердәй, тиң. *Ә бит чыдамлык белән сабырлык фатихага бәрабәр, дигән китап.* М.Хәсәнов

3. бәрабәренә *бәйл. функ.* Хакына, исәбенә. *Дөрес, без миллионнарның каны, җаны бәрабәренә, кеше гомере белән һич исәпләшеп тормастан, дөньядагы афәтләрнең берсен – фашизмны җиңеп чыктык.* А.Гыйләҗев ...

§ 17. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләрдә ачылган мәгънәләр шул ук мәкалә эчендә төп мәгънәдән соң теркәлде.

ЕЛДЫРЫМ *и.* **1.** 1) Җәй көне арыш өлгергән вакытта кичләрен, төннәрен офык читендә күренә торган күкрәүсез яшен чаткысы; аҗаган. *Оренбург төбәгенең иркен дала ягы авылларында күк күкрәүсез, ул яшен елдырымны никтер «рәшә уйнау» дип атыйлар.* А.Хәмидуллин ...

2) *диал.* Яшен. --- *бөтен тирә-якны сызылып яктырткан елдырым балкышындагы төсле [күзаллады].* Т.Әйди ...

3) Нинди дә булса утлар уйнау чагылышы. *Дөм караңгы төн, туплар гөрселди, офыкта утлар елдырымы чагылып китә, ә җирнең калтырап куйганын аяк табаннары гына сизә.* Х.Камалов ...

4) *күч.* Берәр өлкәдә аз вакыт эчендә эз калдырган күренекле кеше. *Үзе дә әдәбият тарихында якты эз сызып, мәдәниятебез күгендә беренче рәшә, беренче елдырымнардан булган олы әдип Фатих Кәрими шагыйрь турында мондый сүзләр язып калдырган ---.* Л.Хәмидуллин ...

5) *күч.* Көтмәгәндә һәм тиз арада булып алган нинди дә булса физик яки рухи халәт, психик күренеш. *Уттай кайнар елдырым аркасын пешереп узды.* Х.Камалов ...

2. *с. мәгъ. күч.* Елгыр, җитез, өлгер; хәрәкәтчән. *Мин Зөһрә туташ белән сөйләштем. [Гарифҗан:] Сөйләштең? Елдырым егет икән син.* Н.Исәнбәт ...

§ 18. Сүзнең берәр кыек грамматик формасы өчен генә хас булган мәгънә (яки мәгънә төсмере) шул ук мәкалә эчендә әйтелгән грамматик формада гомуми кагыйдәләр нигезендә бирелде.

БАШ *и.* **1.** 1) ...

21) **башында** *күч. тарт. һәм кыек килеш форм.* Төп җитәкче, оештыручы урынында, башлык дәрәҗәсендә. *Иптәшләр, хәзер җирле граждан эшләре башында торучы Ногматов иптәшкә яшьләрнең регистрацияләре турында хәбәр иту өчен сүз бирелә.* Ф.Бурнаш.

БАГУ I *ф.* **1**. 1) *диал.* Карау, күз карашын юнәлтү, күз салу. ...

3. **бак, ба́ксана** *ы. мәгъ.* Кара син аны, кара әле, мәгънәсендә, игътибар итәргә кирәклекне, гаҗәпкә калуны белдерә. *Баксана! Бөтен күлем айкала!* Н.Исәнбәт. *Гөлҗамал абыстай, ишеткәнең бармы әле, менә бу кем малаеннан, баксана, аты коргыры, үләме әллә югыйсә...* М.Гали

4. баксаң, бактың исә *кер. сүз мәгъ.* 1) Чын-чынлап уйласаң, игътибар итсәң. *Баксаң, шунда бер матур кыз тынып калган.* Н.Исәнбәт. *Бактым исә, бер дә катлауландырасы юк, барысы да мөмкин икән.* Ф.Хөсни

2) Соңыннан билгеле булганча, чынлыкта, чынбарлыкта. *Баксаң, әле генә китерелгән сан да «соңгы сүз» булмаган икән.* М.Госманов...

§ 19. Алынма сүзләрнең мәгънәләрен бирү тәртибе татар телендә кулланылган мәгънәләренең үзара бәйләнешеннән чыгып билгеләнде.

РАДИА́ТОР *и. лат.* 1) Эчке янулы двигательләрне сыеклык ярдәмендә суыту җайланмасы. *Йөк машинасында йөрүче безнең бер шофёрның радиаторына ябалак бәрелгән булган.* Г.Әпсәләмов

2) Үзәктән ягып җылыту системасында пар яки кайнар су йөри торган торбаларга тоташтырылган җайланма

Мәгънәләргә аңлатма бирү тәртибе

§ 20. Сүзлек берәмлеге итеп алынган барлык гади, кушма һәм тезмә сүзләрнең һәм фразеологик гыйбарәләрнең мәгънәләренә һәм мәгънә төсмерләренә тиешле аңлатма бирелде.

§ 21. Аңлатмалар стилистик яктан нейтраль, туры мәгънәдәге һәм гомуми кулланыштагы сүзләр ярдәмендә генә төзелде. Тар кулланылышлы (гади сөйләмгә караган, поэтик, диалекталь, махсус һ.б.), сирәк очрый торган, искергән сүзләр яки сүзләрнең күчерелмә мәгънәләре, шулай ук бу сүзлеккә кермәгән сүзләр аңлатмаларда файдаланылмады.

§ 22. Сүзлектә, сүзнең мәгънәсен ачыклау өчен, аңлатмаларның өч төрле ысулы кулланылды:

1. Тасвирлаулы аңлатма. Сүзләрнең мәгънәсе һәм мәгънә төсмерләре күпчелек очракта кыскача аңлатма бирү юлы белән ачыкланды.

ЖАМАЯК *и.* Төрле зурлыкта һәм тирәнлектә булган тоткасыз савыт. *Карчыкның кулыннан агач җамаягы төшеп китеп, ат аягы астына тәгәрәде.* М.Галәү ...

2. Синонимик аңлатма, ягъни сүзнең мәгънәсен ачу өчен, аның синонимын (синонимнарын) файдалану. Мондый аңлатмалар бигрәк тә нинди дә булса берәр стилистик төсмере булган (искергән, диалекталь, гади сөйләмгә караган һ.б.) сүзнең яки алынма сүзләрнең мәгънәсен ачу өчен кулланылды.

ӘШТЕ́Р-ӨШТЕР *рәв. сөйл.* Ашыгып, аннан-моннан, өстән-өстән генә ...

3. Башка сүзгә яки аның аерым мәгънәсенә (мәгънәләренә) җибәрү. Бу ысул мәгънәләре охшаш яки бик нык якын булган сүзләрдә (синонимнарда) кулланылды. Төп аңлатма тиңдәшләренә караганда күбрәк кулланыла торган сүз янында бирелде, ә калганнарының мәгънәсе шул сүзгә җибәрү юлы белән аңлатылды.

БАЛАШАР *и. к.* **балимәр**

БАЛИМӘР *и.* Сайрар чыпчыклар семьялыгыннан, тонык көрән яки яшел төстә, тел очында чәчәкләрнең баллы суын суырырга махсус щёткасыман әгъзасы булган кечкенә көньяк кошы; *русчасы:* **медосос**

Күпмәгънәле сүзләргә яки омонимнарга җибәргән очракларда, сүзнең кайсы мәгънәсенә яки кайсы омонимга җибәрелүе күрсәтелде. Искәрмә буларак, сүзлекнең зур күләмле булуын исәпкә алып, икенче сүзнең мәгънәсенә җибәргәндә, ул сүз кергән томның басылып чыккан булу шарты куелды. Бу шартка туры килмәгән очракларда, сүзләр алда күрсәтелгән тәртиптә (нигездә синонимын күрсәтү юлы белән) ачыкланды.

КАЕРЫЛУ *ф.* **1.** 1) *төш. юн. к.* **каеру**. *Урамга караган өч тәрәзәнең дә капкачлары каерылган.* Ә.Еники ...

5) *к.* **каеру** (*5 мәгъ.*). *[Бригадир] Шофёрга читтән, икенче юлдан китәргә боерды, һәм бәйрәмчеләр төялгән машина бара торган юлыннан кырт кына читкә каерылды.* Н.Фәттах

§ 23. Сүзнең мәгънәсен тулырак ачыклау өчен, кайбер аңлатмаларда кулланылган өстәмә чаралар:

1. Әгәр сүзнең мәгънәсе тасвирлау юлы белән генә ачылып бетмәсә, аңлатмага өстәп, шул сүзнең синонимнары да китерелде.

КАЗЫЙ *и. гар. тар.* Шәригать законнарына нигезләнеп хөкем итүче рухани; хаким, судья. *[Хуҗа:] Өч сум өчен, минем йөземне ертып, казый әфәнде алдына килеп, тавыш күтәреп йөрергә оялмыйсыңмы*? Н.Исәнбәт ...

2. Аерым очракларда бирелгән сүзнең аңлатмасы аның капма-каршы мәгънәдәге сүзләре (антонимнары) белән дә тулыландырылды.

ҖИҢЕЛЛЕК *и.* 1) Авырлыгы аз булу; *киресе:* **авырлык**. *Җисми кагылу түгел, Мамык җиңеллеге белән Ачылып китте күгем.* Б.Рәхимова ...

2) Уңайлы, җиңел булу: *киресе:* **авырлык, кыенлык**. *Һәр авырлыкның бер җиңеллеге бар.* Мәкаль ...

3. Сирәк очракларда, бигрәк тә вариантлары күп булган, төрле сүзлекләрдә төрлечә бирелгән атамаларның русчага тәрҗемәләре дә китерелде.

БАКА́ ТӘҢКӘСЕ *и. бот.* Нәрсенчәләр семьялыгыннан, вак яфраклы йөзмә су үсемлеге; нәрсен; *русчасы:* **ряска**

4. Капма-каршы мәгънәдәге сүзләр (антонимнар) һәм тәрҗемәләр аңлатма ахырында нокталы өтер белән аерып бирелделәр.

БАЙЛЫК *и.* ...

2) Житешлек, муллык, иркенчелек; *киресе*: **ярлылык, мохтаҗлык**

§ 24. Сүзнең телдә сирәгрәк кулланылган мәгънәләренә сылтамалар биргәндә, ул мәгънә җәя эчендә күрсәтелде.

ВАФАСЫЗ *с.* **1.** *иск. кит.* Тугрылыксыз, хыянәтчел, былагай (*1 мәгъ.*) ...

§ 25. Сүзләрнең индивидуаль, метафорик, шигъри мәгънәләренә, шулай ук чагыштыруларда очрый торган мәгънәләренә аңлатмалар бирелмәде. Сүзләрдәге мондый мәгънәләр, аерым очракларда, мисалларда гына күрсәтелеп китте.

IV. Иллюстратив материалны бирү тәртибе

§ 26. Сүзләрнең мәгънәләренә аңлатмалар биргәннән соң, аерым очракларны исәпкә алмаганда, иллюстратив материал белән ныгытып барылды.

§ 27. Иллюстрация өчен китерелгән мисаллар, күбесенчә, татар телендә басылган матур әдәбияттан, иҗтимагый-сәяси, публицистик, фәнни-популяр, фольклор әсәрләреннән, дәреслекләрдән һәм вакытлы матбугаттан алынды.

§ 28. Мисалга китерелгән җөмләләр артык озын булган очракта, мәгънәгә зыян китермичә, кыскартулар ясалды. Сүзләр төшеп калган урыннар өч сызыкча (---) белән күрсәтелде:

ӘБИ́-БАБА(Й) *җый. и.* 1) ... 2) ...

3) Борынгылар, өлкән буын кешеләре. *Бу китапны укып, мәктәп балалары --- хәтта ике-өч буын әби-бабалары да белмәгән, ишетмәгән вакыйгалар --- дәрьясына чумачаклар.* Р.Әмирхан

§ 29. Китерелгән мисаллардагы алмашлык алыштырган сүз, эш-хәрәкәтнең кем тарафыннан башкарылуы, репликаның кемгә төбәлгән булуы яки кем тарафыннан әйтелүе яисә алдагы җөмләләрдән аңлашылган әйтелми калган сүз квадрат җәяләр эчендә искәрмәләр рәвешендә биреп барылды:

БӘЙЛӘВЕЧ *и.* 1) Бербөтеннең очларын, ян-якларын (мәс., изүне, балак очларын һ.б.) тоташтыру, бәйләү өчен кара-каршы тагылган бауларның берсе. *Ул [лейтенант], сөйләшү тәмам, дигән шикелле, папкаларын ябып, бәйләвечләрен бәйли башлады.* Х.Камалов ...

БИКЛЕ *с.* 1) Йозак белән бикләнгән; нәрсә белән дә булса кергә алмаслык итеп ябылган, йозакланган. *Капка бикле иде, [Камали] авыр гәүдәсе белән ятып, күпме этәрсә дә ачылмады.* К.Нәҗми ...

ӘЙТЕШҮ *ф.* 1) ...

2) Гаепләшү, тиргәшү, ачуланышу. *Ачуланышмыйлар, әйтешмиләр дә, шул ук вакытта ачылып сөйләшмиләр дә иде [каенана белән килен].* М.Маликова ...

§ 30. Һәр җөмлә янында чыганакның авторы күрсәтелде.

§ 31. Аерым очракларда, мисал итеп, сүз тезмәләре яки кыска җөмләләр дә китерелде:

АБАЙСЫЗ *рәв. сөйл.* Саксызлык, гамьсезлек күрсәтеп, хафасыз; таркау. *Абайсыз бәреп төшерү*

БУР I *и. сөйл.* Ак төстәге йомшак известь. *Балалар бур белән асфальтка рәсем ясый*

V. Алынма сүзләрнең чыганак телен күрсәтү тәртибе

§ 32. Тел хәзинәсендә чит (рус, гарәп, фарсы, фин-угор һ.б.) телләрдән турыдан-туры күчкән алынма сүзләр бар. Алар татар халкының күп гасырлар буена бу халыклар белән якыннан аралашып яшәве нәтиҗәсе булып тора. Борынгы алынмалар, фонетик һәм морфологик үзләшеп, татар теле грамматикасына тулысынча буйсынганнар, аның үз сүзләренә якынайганнар. Хәзерге тел хәлендә бу алынма сүзләрне аерып алу гади кулланучыга мөмкин дә булмас иде.

§ 33. Татар телендә шулай ук европа телләреннән алынган сүзләр дә бар. Алар, нигездә, хәзерге чорда рус теле аша күчкән сүзләр. Сүзлектә мондый сүзләрнең беренчел чыганагы – европа телләре күрсәтелде.

Сүзлек массакүләм белешмәлек булганлыктан, сүз турында мәгълүмат алу өчен, барлык алынма сүзләрнең чыганак телен күрсәтү кирәк дип табылды.

VI. Сүз төркемнәренең бирелеше

§ 34. Сүзлек берәмлеге буларак барлык төр сүз төркемнәре дә алынды. Баш сүзнең кайсы сүз төркеменә каравы грамматик билгеләр белән күрсәтелде: *и.* (исем), *ф.* (фигыль), *с.* (сыйфат), *а.* (алмашлык), *сан* (сан), *рәв.* (рәвеш), *бәйл.* (бәйлек), *терк.* (теркәгеч), *кис.* (кисәкчә), *ы.* (ымлык), *иярт.* (ияртем), *хәб. сүз* (хәбәрлек сүз), *мод. сүз* (модаль сүз).

§ 35. Исемнәр сүзлектә берлек санда, баш килештә китерелде һәм *и.* грамматик билгесе белән аерымланды.

§ 36. Җыйма мәгънәдәге парлы исемнәр сүзлек берәмлеге буларак китерелде һәм *җый. и.* грамматик билгесе белән аерымланды:

АЛЫШ-БИРЕШ *җый. и.* 1) Аласы һәм бирәсе әйбер(ләр); алачак һәм бирәчәк нәрсә(ләр) ...

2) Сәүдә, сату-алу эше, кәсебе ...

ӘЙБЕР-КАРА *җый. и.* Төрле кирәк-яраклар ...

§ 37. Ялгызлык исемнәренең, күмәклек мәгънәсе алып, киң кулланышка кереп киткәннәре сүзлектә китерелде (**А́МПЕР, ӘБҮҖӘҺЕЛ, ГАЗРАИЛ, ГАЙДАМАК, ГАЙДУК, ДӘҖҖАЛ, ИБЛИС, МА́УЗЕР, ОМ** һ.б.)

§ 38. Урта мәктәп дәресләкләрендә һәм матбугатта еш очрый торган төрле ил халыкларының һәм милләтләренең исемнәре чикләнгән күләмдә китерелде (**АБХАЗ, АВАР, АВСТРАЛИЯЛЕ, АВСТРИЯЛЕ, АЗӘРБАЙҖАН, АЛБАН, ӘРМӘН, ӘФГАН, БАЛКАР, БАШКОРТ, БОЛГАР** һ.б.).

§ 39. Исемләшкән исем һәм сыйфат фигыльләр (**АВЫРУ, АСРАУ, БЕЛДЕРҮ, ЧӘЧҮ, САТУ, ӘЙДӘҮЧЕ, БИЮЧЕ, ОЕШТЫРУЧЫ, УКУЧЫ** һ.б.), сыйфатлашкан сыйфат фигыль (**ЕЛЛАГАН, ЯРАТКАН** һ.б.), рәвешләшкән хәл фигыльләр (**БАГАНАЛАП, БАЛЛАП, БАТМАНЛАП, ЕЛЛАП, ИПЛӘП** һ.б.) аерым сүзлек мәкаләсе итеп алынды.

§ 40. Алмашлыклар *а.* грамматик билгесе белән аерымланды. Сүзлек мәкаләсендә зат алмашлыкларының һәм *ул, бу, шул* алмашлыкларының кыек килеш формалары да бирелде. Ул баш сүз артыннан гади җәя эчендә күрсәтелде. Сүзнең нигезе үзгәргән очраклар аерым сүзлек мәкаләсе итеп китерелде:

МИН (**минем, миңа, мине, миннән, миндә**) *а.* Сөйләүченең үзен атап күрсәтү өчен кулланыла торган беренче зат алмашлыгы

УЛ II (**аның, аңа, аны, аннан, анда**) *а.* 1) Өченче затны яисә гомумән предметны белдерә ...

2) Исемнәрне ачыклаган сүзне алмаштырып килә торган күрсәтү алмашлыгы; андый, мондый, шундый ...

АҢА *а.* *Ул* алмашлыгының юнәлеш килеш формасы

§ 41. Фигыльне сүзлектә бирү формасы итеп, төп юнәлештәге (*-у/-ү*) исем фигыль формасы алынды һәм *ф.* грамматик билгесе белән аерымланды: **АЛУ, ӘЙТҮ, ДИМЛӘҮ, ЗЫҢЛАУ, КҮЗӘТҮ, КАЙТУ, КӨЛҮ** һ.б.

§ 42. Грамматик мәгънә белдерә торган фигыльләрнең саф юнәлеш формалары телнең грамматик төзелешенә карый, шунлыктан алар сүзлектә теркәлмәде.

§ 43. Лексик мәгънәгә ия булган фигыльләрнең юнәлеш формалары сүзлектә бирелде. Аларның беренче грамматик мәгънәсе төп формага җибәрү юлы белән күрсәтелде, ә лексик мәгънәсенә (мәгънәләренә) аңлатмалар китерелде:

АШАЛУ *ф.* 1) *төш. юн. к.* **ашау** (*1 мәгъ.*). *Хәзрәтләр – шактый күп алган туй сәдакасыннан, авыл кешеләре – тәмле иттереп ашалган ашлардан, кода-кодагыйлар – яхшы бирнәләрдән, Садыйк абзый, Мәрфуга абыстай мәҗлеснең муллаларча затлы үтүеннән разый калдылар.* Г.Исхакый

2) Кояш, җил, су яки башка нәрсәләр тәэсиреннән бозылу, үзгәрү (йөз-кыяфәт, кием-салым һ.б.ш. турында). *Җил-яңгыр белән калай түбәләренең буяулары ашалган, үзе*

җиргә сеңәргә әзерләнгән күн заводының корпуслары янын-нан, култыкланып, Миләүшә елгасы ага. А.Алиш

3) Кыршылу, кырылу, ышкылу, тузу. *Ботинканың ашалган үкчәләрен дә төзәткән иде ул.* А.Шамов

§ 44. Дәрәҗә белдерә торган тезмә фигыльләрнең телдә киң кулланылганнары, төп сүзгә аңлатма бирелгәч, фразеологизмнарны күрсәтеп бетергәннән соң, беренче сүз принцибы белән шул фигыль янында ояда алфавит тәртибендә теркәлде:

БӘЙЛӘ́Ү I *ф.* 1) ...

2) ...

◊ **Бәйләп тоту** Ирексезләү, көчләү

Бәйләп алу Тиз генә бәйләү; бәйләгән булу

Бәйләп ату Аннан-моннан, ничек кирәк шулай бәйләү

Бәйләп бару Эзлекле рәвештә бәйләү; бер-бер артлы бәйләү

Бәйләп бетерү Тулысынча бәйләү; бәйләү эшен төгәлләү

Бәйләп кую 1) Алдан бәйләп әзер итү

2) Бәйләнгән хәлдә калдыру, бәйләнгән хәлдә тоту

Бәйләп ташлау Тиз-тиз генә бәйләү

Бәйләп тору 1) Булган берсен, һәрберсен бәйләү

2) Сөйләү моментында, әле бәйләү белән мәшгуль булу

3) Һәрвакыт, гел бәйле итү

Бәйләп чыгу Һәммәсен бер-бер артлы бәйләү; һәрберсен бәйләү

Бәйли бару Һәммәсен тоташтан яки эзлекле рәвештә бер-бер артлы бәйләү

Бәйли башлау Бәйләргә тотыну

Бәйли төшү Тагын да кысыбрак, тыгызрак бәйләү

§ 45. Сүзлектә тезмә фигыльләр ясый торган түбәндәге модификацияләүче фигыльләр (дәрәҗә фигыльләре) кулланылды: **алу, ату, бару, башлау, бетерү, бетү, бирү, җибәрү, житкерү, житү, йөрү, калу, карау, керү, килү, китү, кую, салу, ташлау, тору, төшү, узу, утыру, чыгару, чыгу, язу, яту**

§ 46. Сыйфат фигыль һәм хәл фигыль формалары, грамматик категория буларак, сүзлектә аерым китерелми. Әмма кайбер вакытта алар төп фигыльдән үзгә сыйфат һәм рәвеш мәгънәләрен дә белдерергә мөмкин. Бу очракта төп сүзнең барлык мәгънәләренә дә аңлатма биргәч, нокталы ярымкалын гарәп цифрыннан соң, алар аерым күрсәтелеп теркәлде һәм лексик мәгънәләре аңлатылды:

ВАКЛА́У *ф.* **1.** 1) Вак-вак, кечкенә кисәкләргә, өлешләргә бүлгәләү, вату, тураклау, аеру; вак итү. *Койма буендагы такталарны, кисеп, утынга вакларга кирәк.* М.Мәһдиев

2) Эре акчаны шул ук суммадагы вак акчага алмаштыру. *[Тәзкирә:] Соңгы егерме бишлекне вакларгамы?* А.Гыйләҗев...

2. ваклап *рәв. мәгъ.* 1) Аз-азлап, өлешләп, бүлгәләп. *Фәния кисәк-кисәк ваклап сөйләшә торган теле белән зарланып та алырга өлгерде.* Ф.Яхин

2) Данәләп, берәмләп, берәрләп; килолап, граммлап. *Күгендә-түшәгендә чалкан яткан, ваклап сатучыларның кыланышына өйрәнгән айның да исе китми.* Т.Галиуллин

3) Нечкәлекләренә төшенеп, җентекләп, төпченеп. *Кыздырып барган кояш нуры астында, ваклап, тармаклап, җинаятьнең урынын сыйфатлап язды.* Г.Ибраһимов

§ 47. Татар телендә кайбер мөстәкыйль фигыльләр ярдәмче фигыль функциясендә йөри. Сүзлектә бу күренеш күрсәтелде:

КИТҮ *ф.* **1.** 1) ... ; 2) ... .

2. *ярд. ф. функ.* 1) Юнәлеш килешендәге кайбер исем, сыйфат, рәвешләр белән килеп, шулардан аңлашылган торыш, билге һәм рәвешкә күчүне белдерә. *Эшләр уңайга китте. Талашуга киткәч булмый инде ул*

2) Эш-хәлнең кинәт булуын белдерә. *Балкып китте*

3) Эшнең башка бер эш уңаенда кыска гына аралыкта булуын белдерә. *Таныштырып китү. Искә төшереп китү*

4) Эшнең башлануын һәм дәвам итүен белдерә. *Сөйләп китте. Санап китү*

VII. Сүзнең басымын күрсәтү тәртибе

§ 48. Татар телендә басым, күбесенчә, сүзнең ахыргы иҗегенә төшә. Баш сүз булып килгән мондый очракларга (шул исәптән алынма сүзләргә дә) басым куелмады. Басым башка иҗекләргә төшкән очракларда гына сүзнең басымы күрсәтелде.

БАТЫРЛА́РЧА *рәв.* ...

Ю́ГЫЙСӘ *тер.*

ГИГИЕ́НА *и.* ...

Бу кагыйдә омографларга да карый, әмма басымның кайда булуына карамастан, чагыштыру һәм дөрес уку өчен, басым икесенә дә куелды.

А́РКА *и. лат.* 1) *махс.* Ишек, тәрәзә, мич кебек нәрсәләрнең көймәләп эшләнгән түбәсе (түшәме)

АРКА́ *и.* **1.** 1) Кеше гәүдәсендә муеннан алып оча сөягенә кадәрге арткы як ...

§ 49. Татар телендә *-а / -ә* сузыкларыннан соң килгән *-у / -ү* авазлары сөйләмдә, кыскарып, ирен-ирен *в [w]* сонанты булып әйтелә, ә төзелмә үзе *[aw] / [әw]* тибындагы ялган дифтонг булып ишетелә, шул сәбәптән, басым *-а / -ә* сузыкларына төшә. Бу очрак сүзлектә күрсәтелде.

АБА́У *ы.* ...

АҢКА́У II *и. анат.* ...

БИКЛӘ́Ү I *ф.* ...

ВАКЛА́У *ф.* ...

ДӘ́Ү *с. фар.* ...

ШАРТЛЫ КЫСКАРТЫЛМАЛАР

а. – алмашлык
авиа. – авиация
агроэкол. – агроэкология
анат. – анатомия
артык. – артыклык (дәрәҗәсе)
археол. – археология
архит. – архитектура
астр. – астрономия
а. х. – авыл хуҗалыгы
әд. – әдәбият термины
әрл. – әрләү
баш. кил. – баш килеш
бәйл. – бәйлек
бәйл. сүз – бәйлек сүз
берл. – берлек сан
биол. – биология
биохим. – биохимия
б-сез. – билгесезлек
бор. – борынгы (сүз)
бот. – ботаника
бүл. саны – бүлем саны
вет. – ветеринария
гади с. – гади сөйләм
геогр. – география
геол. – геология
геом – геометрия
грам. – грамматика
дәр. – дәрәҗә
диал. – диалекталь сүз
дини – дини сүз
диңгез. – диңгезчелек термины
жарг. – жаргон
җый. и. – җыйма исем
җыр – халык җыры
җыю саны – җыю саны
зоол. – зоология
з.-сыз – затланышсыз (фигыль)
и. – исем
икът. – икътисад
информ. – информатика
ирк. – иркәләү сүзе
ирон. – ироник мәгънәдә
иск. – искергән сүз
иял. кил. – иялек килеше
иярт. – ияртем
иҗт. – иҗтимагый
йөкл. юн. – йөкләтү юнәлеше
к. – кара
кбт. форм. – кабатлаулы формада
кайт. юн. – кайтым юнәлеше
карг. – каргау (каргыш) сүзе
кер. сүз – кереш сүз
кеч. – кечерәйтү
килеш – килеш (формасында)
ким. – кимлек дәрәҗәсе
кимс. – кимсетеп әйтү
кино – кинематография
кис. – кисәкчә
кит. – китап теле
комп. – компьютер
көч. – көчәйтү
кулин. – кулинария термины
күпл. – күплек санда
күрс. – күрсәтү
куч. – күчерелмә мәгънәдә
лингв. – лингвистика
лог. – логика
мат. – математика
махс. – махсус термин
мәгъ. – мәгънәдә, мәгънәсендә
мед. – медицина
метеор. – метеорология
микробиол. – микробиология
минер. – минералогия
миф. – мифология
мод. сүз – модаль сүз
мод.ф. – модаль фигыль
мөн. – мөнәсәбәтлек (сүз)
муз. – музыка
мыск. – мыскыллау сүзе
неол. – неологизм
нәфр. – нәфрәтләнү
пед. – педагогика
психол. – психология
радио – радиотехника
рәв. – рәвеш
рәсм. – рәсми
ритор. – риторик
с. – сыйфат
сан – сан

сәнг. – сәнгать
сәяси – сәяси термин
сир. – сирәк кулланышта
сөйл. – сөйләм телендә
спорт – физкультура һәм спорт
сын. – сынлы (сәнгать)
тар. – тарихи
тарт. форм. – тартымлы формада
тасв. – тасвири сәнгать
тәрт. саны – тәртип саны
театр – театр сәнгатенә караган сүз
терк. – теркәгеч
тех. – техника термины
типогр. – типография термины
тирг. – тиргәү сүзе
төзел. – төзелеш термины
төш. кил. – төшем килеше
төш. юн. – төшем (юнәлеше)
туп. – тупас сүз
урт. юн. – уртаклык (юнәлеше)
у.-вак. кил. – урын-вакыт килеше
ф. – фигыль
фарм. – фармацевтика
физ. – физика
физиол. – физиология
филос. – философия
финанс. – финанслар
фольк. – фольклор
форм. – формасында
фото. – фотография
функ. – функция
хим. – химия
хуплм. – хупламау
хупл. – хуплау
хурл. – хурлау
хәб. функ. – хәбәр функциясендә
хәб. сүз – хәбәрлек сүз
хәрби – хәрби сүз
чаг. – чагыштыру
чыг. кил. – чыгыш килеше
шаярт. – шаярту сүзе
шелт. – шелтәләү сүзе
шигъ. – шигъри сөйләмдә
шөб. – шөбһәләнү
ы. – ымлык
эвф. – эвфемизм
энд. – эндәш сүз
электро. – электротехника
эпис. – эпистоляр стиль
этн. – этнография
юг. – югары стиль
юкл. – юклык
юн. – юнәлеш
юн. кил. – юнәлеш килеше
юр. – юридик термин
ярд. – ярдәмче (фигыль яки сүз)

Чыганак телләрнең кыскартылмалары

алб. – албан теле
амхар – амхар теле
әрм. – әрмән теле
баконго – баконго теле
бурят – бурят теле
венг. – венгр теле
гар. – гарәп теле
голл. – голланд теле
гр. – грек теле
груз. – грузин теле
ингл. – инглиз теле
исланд – исланд теле
исп. – испан теле
ит. – итальян теле
кельт – кельт теле
кечуа – кечуа индеецлары теле
коми – коми теле
кыт. – кытай теле
лат. – латин теле
литв. – литва теле
малая – малая теле
мар. – мари теле
монг. – монгол теле
мордв. – мордва теле
нем. – немец теле
пол. – поляк теле
португ. – португал теле
румын – румын теле
рус – рус теле
саам – саам теле
санскр. – санскрит теле
сканд.– скандинав телләре
слав. – славян телләре
тамил – тамил теле
тат. – татар теле
төрек – төрек теле
төрки – борынгы төрки сүз
тунг. – тунгус теле
тупи – тупи теле
удм. – удмурт теле
уйг. – уйгур теле
укр. – украин теле
үзб. – үзбәк теле
фар. – фарсы теле
фин – фин теле
фин-угор – фин-угор телләре
фр. – француз теле
һинд. – һинди теле
чех. – чех теле
эст. – эстон теле
як.– якут теле
яп. – япон теле
яһүд – яһүд теле

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Дд	Зз	Мм	Пп	Үү	Чч	ь
Әә	Ее	Ии	Нн	Рр	Фф	Шш	Ээ
Бб	Ёё	Йй	ң	Сс	Хх	Щщ	Юю
Вв	Жж	Кк	Оо	Тт	Һһ	ъ	Яя
Гг	Җҗ	Лл	Өө	Уу	Цц	Ыы	

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы 3
Файдаланылган махсус әдәбият исемлеге 6
Лексикографик чыганаклар 6
Сүзлектә файдаланылган башка чыганаклар турында мәгълүмат 11
Сүзлектән файдаланучылар өчен белешмә 12
Шартлы кыскартылмалар 18
Татар алфавиты 20
Сүзлек 21

Справочное издание

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА
(на татарском языке)

Том I
(А–В)

Редактор *Н.К. Нотфуллина*
Корректор *Н.К. Нотфуллина*
Компьютерная вёрстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать 28.12.2015.
Формат 84×108 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 44,5. Уч.-изд. л. 88,41
Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. Лобачевского, 2/31

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г.ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕГЕ

II том
Г–Й

Казан · 2016

УДК 811.512.145'374.3
ББК 81.2Тат-4
Т 23

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карары нигезендә басыла

«2014 – 2020 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында нәшер ителә

Россия Федерациясенең авторлык хокукы һәм эргәдәш хокуклар турындагы законнары белән саклана (РФ ГК, 4 өлеш). Китапны тулысы белән яки өлешчә, төрле, шул исәптән, электрон мәгълүмат чыганакларына күчереп яки яздырып алу, сурәтен төшерү авторлык хокукына ия юридик затның язма рөхсәтеннән башка катгый тыела

Проект җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов

Төзүче авторлар:

И.И. Сабитова, Ф.И. Таһирова, А.М. Сәгыйтова, А.Ф. Гайнетдинова, Г.Г. Саберова, Л.Ш. Шәмсетдинова, Г.Р. Сәмирханова, Э.И. Сафина

Фәнни редакторлар:

Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, Ф.И. Таһирова

Бәяләүчеләр:
Д.Б. Рамазанова, филология фәннәре докторы, профессор (ТӘһСИ);
Казан (Идел буе) федераль университеты Лев Толстой исем. Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар тел белеме кафедрасы
(мөдире – Г.Р. Галиуллина, филология фәннәре докторы, доцент)

Т 23 Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г – Й. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – 748 б.
ISBN 978-5-93091-205-0

II томда барлыгы 11 меңгә якын сүз һәм 2300 дән артык фразеологик берәмлек теркәлде. Төп фигыль оясында мәгънә төсмерләренә ия булган тезмә фигыльләр дә исәпкә алынды. Сүзлек хәзерге татар әдәби теленең киң кулланышта йөргән актуаль лексикасы һәм фразеологиясеннән, төрле фән һәм хуҗалык тармакларына караган термин, атамалардан гыйбарәт. Анда соңгы вакытта татар теленең үз мөмкинлекләре исәбенә ясалып, кулланышка кереп киткән неологизмнар, кабат торгызылган сүзләр, телне баетырдай диалектизмнар, алынмалар да чагылыш тапты.

ISBN 978-5-93091-205-0
© ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2016

СҮЗ БАШЫ

Татар теленең күп томлык фундаменталь аңлатмалы сүзлеге лексикография бүлегендә әзерләнә. Аның I томы (Казан, 2015, 712 б.) А – В хәрефләренә башланган сүзләрне эченә алды. II томга Г – Й хәрефләренә башланган сүзләр кертелде. Сүзлеккә кагылышлы белешмә материаллар I томда бирелде.

Проектның гомуми координаторы һәм җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов.

Сүзлекнең II томын төзүдә түбәндәге хезмәткәрләр катнашты: **Г хәрефе:** Ф.И. Таһирова; **Д хәрефе:** А.Ф. Гайнетдинова; **Е, Ж, Й хәрефләре**: А.М. Сәгыйтова; **Җ хәрефе**: Г.Г. Саберова, Э.И. Сафина, Г.Р. Сәмирханова; **З хәрефе:** Л.Ш. Шәмсетдинова; **И хәрефе:** И.И. Сабитова.

II томны түбәндәге хезмәткәрләр редакцияләде: Г.Г. Саберова – Г, Д, Җ, З хәрефләрен; Ф.И. Таһирова – И, Й хәрефләрен; **Ф.Ф.** Гаффарова – тулысынча.

Е, Ж, Җ, З, Й хәрефләренә тезмә фигыльләр өстәп төзүче, томны алфавитка салу һәм басмага әзерләү эшләрен башкаручы – **Ф.Ф.** Гаффарова. Томны техник редакцияләү һәм нәшриятка әзерләүдә Я.М. Абдулкадыйрова һәм Р.Т. Сәфәров катнаштылар.

Авторларның исемнәрен күрсәтү тәртибе аларның сүзлек төзүгә керткән өлешләрен исәпкә алып билгеләнде.

Сүзлекнең эшләнешенә, эчтәлегенә бәйле фикер һәм теләк-тәкъдимнәрегезне түбәндәге адреска юллый аласыз:

420111, Казан шәһ., К. Маркс ур., 12 йорт
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты.
Электрон адрес: iyali.anrt@mail.ru.

ШАРТЛЫ КЫСКАРТЫЛМАЛАР

а. – алмашлык
авиа. – авиация
агроэкол. – агроэкология
анат. – анатомия
артык. – артыклык (дәрәҗәсе)
археол. – археология
архит. – архитектура
астр. – астрономия
а. х. – авыл хуҗалыгы
әд. – әдәбият термины
әрл. – әрләү
баш. кил. – баш килеш
бәйл. – бәйлек
бәйл. сүз – бәйлек сүз
берл. – берлек сан
биол. – биология
биохим. – биохимия
б-сез. – билгесезлек
бор. – борынгы (сүз)
бот. – ботаника
бүл. саны – бүлем саны
вет. – ветеринария
гади с. – гади сөйләм
геогр. – география
геол. – геология
геом – геометрия
грам. – грамматика
дәр. – дәрәҗә
диал. – диалекталь сүз
дини – дини сүз
диңгез. – диңгезчелек термины
жарг. – жаргон
җый. и. – җыйма исем
җыр – халык җыры
зоол. – зоология
з.-сыз – затланышсыз (фигыль)
и. – исем
икът. – икътисад
информ. – информатика
ирк. – иркәләү сүзе
ирон. – ироник мәгънәдә
иск. – искергән сүз
иял. кил. – иялек килеше
иярт. – ияртем
иҗт. – иҗтимагый
йөкл. юн. – йөкләтү юнәлеше
к. – кара
кбт. форм. – кабатлаулы формада
кайт. юн. – кайтым юнәлеше
карг. – каргау (каргыш) сүзе
кер. сүз – кереш сүз
кеч. – кечерәйтү
килеш – килеш (формасында)
ким. – кимлек дәрәҗәсе
кимс. – кимсетеп әйтү
кино – кинематография
кис. – кисәкчә
кит. – китап теле
комп. – компьютер
көч. – көчәйтү
кулин. – кулинария термины
күпл. – күплек санда
күрс. – күрсәтү
күч. – күчерелмә мәгънәдә
лингв. – лингвистика
лог. – логика
мат. – математика
махс. – махсус термин
мәгъ. – мәгънәдә, мәгънәсендә
мәс. – мәсәлән
мед. – медицина
метеор. – метеорология
микробиол. – микробиология
минер. – минералогия
миф. – мифология
мод. сүз – модаль сүз
мод.ф. – модаль фигыль
мөн. – мөнәсәбәтлек (сүз)
муз. – музыка
мыск. – мыскыллау сүзе
неол. – неологизм
нәфр. – нәфрәтләнү
пед. – педагогика
психол. – психология
радио – радиотехника
рәв. – рәвеш
рәсм. – рәсми
ритор. – риторик
с. – сыйфат
сан – сан

сәнг. – сәнгать
сәяси – сәяси термин
сир. – сирәк кулланышта
сөйл. – сөйләм телендә
спорт – физкультура һәм спорт
сын. – сынлы (сәнгать)
тар. – тарихи
тарт. форм. – тартымлы формада
тасв. – тасвири сәнгать
тәрт. саны – тәртип саны
театр – театр сәнгатенә караган сүз
терк. – теркәгеч
тех. – техника термины
типогр. – типография термины
тирг. – тиргәү сүзе
төзел. – төзелеш термины
төш. кил. – төшем килеше
төш. юн. – төшем (юнәлеше)
туп. – тупас сүз
урт. юн. – уртаклык (юнәлеше)
у.-вак. кил. – урын-вакыт килеше
ф. – фигыль
фарм. – фармацевтика
физ. – физика
физиол. – физиология
филос. – философия
финанс. – финанслар
фольк. – фольклор
форм. – формасында
фото. – фотография
функ. – функция
хим. – химия
хуплм. – хупламау
хупл. – хуплау
хурл. – хурлау
хәб. функ. – хәбәр функциясендә
хәб. сүз – хәбәрлек сүз
хәрби – хәрби сүз
чаг. – чагыштыру
чыг. кил. – чыгыш килеше
шаярт. – шаярту сүзе
шелт. – шелтәләү сүзе
шигъ. – шигъри сөйләмдә
шөб. – шөбһәләнү
ы. – ымлык
эвф. – эвфемизм
энд. – эндәш сүз
электро. – электротехника
эпис. – эпистоляр стиль
этн. – этнография
юг. – югары стиль
юкл. – юклык
юн. – юнәлеш
юн. кил. – юнәлеш килеше
юр. – юридик термин
ярд. – ярдәмче (фигыль яки сүз)

Чыганак телләрнең кыскартылмалары

алб. – албан теле
амхар – амхар теле
әрм. – әрмән теле
баконго – баконго теле
бурят – бурят теле
венг. – венгр теле
гар. – гарәп теле
голл. – голланд теле
гр. – грек теле
груз. – грузин теле
ингл. – инглиз теле
исланд – исланд теле
исп. – испан теле
ит. – итальян теле
кельт – кельт теле
кечуа – кечуа индеецлары теле
коми – коми теле
кыт. – кытай теле
лат. – латин теле
литв. – литва теле
малая – малая теле
мар. – мари теле
монг. – монгол теле
мордв. – мордва теле
нем. – немец теле
пол. – поляк теле
португ. – португал теле
румын – румын теле
рус – рус теле
саам – саам теле
санскр. – санскрит теле
сканд.– скандинав телләре
слав. – славян телләре
тамил – тамил теле
тат. – татар теле
төрек – төрек теле
төрки – борынгы төрки сүз
тунг. – тунгус теле
тупи – тупи теле
удм. – удмурт теле
уйг. – уйгур теле
укр. – украин теле
үзб. – үзбәк теле
фар. – фарсы теле
фин – фин теле
фин-угор – фин-угор телләре
фр. – француз теле
һинд. – һинди теле
чех. – чех теле
эст. – эстон теле
як.– якут теле
яп. – япон теле
яһүд – яһүд теле

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Дд	Зз	Мм	Пп	Үү	Чч	ь
Әә	Ее	Ии	Нн	Рр	Фф	Шш	Ээ
Бб	Ёё	Йй	ң	Сс	Хх	Щщ	Юю
Вв	Жж	Кк	Оо	Тт	Һһ	ъ	Яя
Гг	Җҗ	Лл	Өө	Уу	Цц	Ыы	

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы 3
Шартлы кыскартылмалар 18
Татар алфавиты 20
Сүзлек 21

Справочное издание

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

(на татарском языке)

Том II
(Г–Й)

Редактор *Н.К. Нотфуллина*
Корректоры: *Н.К. Нотфуллина, Р.К. Сагдиева*
Компьютерная вёрстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать . .2016.
Формат 84×108 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 78,5. Уч.-изд. л. 93,85
Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕГЕ

III том

К

Казан • 2017

УДК 811.512.145'374.3
ББК 81.2Тат-4
Т 23

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карары нигезендә басыла

«2014–2020 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында нәшер ителә

Россия Федерациясенең авторлык хокукы һәм эргәдәш хокуклар турындагы законнары белән саклана (РФ ГК, 4 өлеш). Китапны тулысы белән яки өлешчә, төрле, шул исәптән электрон мәгълүмат чыганакларына күчереп яки яздырып алу, сурәтен төшерү авторлык хокукына ия юридик затның язма рөхсәтеннән башка катгый тыела

Проект җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов

Төзүче авторлар:
И.И. Сабитова, А.Ф. Гайнетдинова, Ю.Ф. Борһанова, О.Н. Галимова, Г.Г. Саберова, Ф.Ф. Гаффарова, Э.И. Сафина, А.Ә. Тимерханов, Р.Р. Абдуллина, Р.Т. Сәфәров, Ф.И. Таһирова

Фәнни редакторлар:
Ф.И. Таһирова, Р.Т. Сәфәров, Ф.Ф. Гаффарова

Бәяләүчеләр:
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Энциклопедистика үзәге (мөдире – Р.В. Шәйдуллин, тарих фәннәре докторы, профессор);
М. Акмулла исем. Башкорт дәүләт педагогика университеты Филологик белем бирү һәм мәдәниатара бағланышлар институтының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы
(мөдире – И.С. Насипов, филология фәннәре докторы, доцент)

Т 23 **Татар теленең аңлатмалы сүзлеге:** III том: К. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 744 б.
ISBN 978-5-93091-225-8

Татар теленең күптомлы фундаменталь аңлатмалы сүзлеге – күләме һәм эчтәлеге белән мондый төр сүзлекләрдән иң тулысы. Ул татар тел белеме, төркология һәм гомуми лексикографиянең ирешкән уңышларын, уңай тәҗрибәсен исәпкә алып төзелде.

III томда барлыгы 10500 гә якын сүз һәм 2600 дән артык фразеологик берәмлек теркәлде. Төп фигыль оясында мәгънә төсмерләренә ия булган тезмә фигыльләр дә исәпкә алынды. Сүзлек хәзерге татар әдәби теленең киң кулланышта йөргән актуаль лексикасы һәм фразеологиясеннән, төрле фән һәм хуҗалык тармакларына караган термин, атамалардан гыйбарәт. Анда соңгы вакытта татар теленең үз мөмкинлекләре исәбенә ясалып, кулланышка кереп киткән неологизмнар, кабат активлашкан сүзләр, телне баетырдай диалектизмнар, алынмалар да чагылыш тапты.

Сүзлек киң катлау укучыларга, шулай ук төрле фән белгечләренә гамәли кулланма буларак тәкъдим ителә.

ISBN 978-5-93091-225-8
© ТФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2017

СҮЗ БАШЫ

Татар теленең күптомлы фундаменталь аңлатмалы сүзлегенең I томына А–В, II томына Г–Й хәрефләренә башланган сүзләр кертелде. III том тулысы белән К хәрефенә башланган сүзләрдән тора. Сүзлеккә кагылышлы белешмә материаллар тулы шәкелдә I томда бирелде.

Проектның гомуми координаторы һәм җитәкчесе – А.Ә. Тимерханов.

Сүзлекнең III томын төзүдә түбәндәге хезмәткәрләр катнашты: Ф.Г. Гаффарова (К – калыплашу), Ф.И. Таһирова (калышу – кампания), Э.И. Сафина (кампаниячел – кар-яңгыр; көймә I – көрчек), А.Ф. Гайнетдинова (кара II – каршы I; кертү – кинотеатр; компанияләп – кору I; кронглас – кул [◊ кулга иятәшү] – кул яссуы; кыңгыраулау – көйләү II), Ю.Ф. Борһанова (каршы II – керт-керт; комиссарлык – компания, Г.Г. Саберова (кинофестиваль – комиссариат; көрәш – күбесе), А.Ә. Тимерханов (кору II – крона), О.Н. Галимова (кул [◊ кулга керәм дип тору] – кыешу; кым-кырыч – кырялан), Р.Т. Сәфәров (кыз – кыйпылчык), И.И. Сабитова (кыйраәт – кылыччы; күбесенчә [күәс] – khe-khe), Р.Р. Абдуллина (кырып-бетереп – кыңгырау үлән). Сүзлек материалы элекке алфавит тәртибендә бүленде, соңыннан хәзерге алфавитка туры китереп урнаштырылды.

Сүзлекнең III томын түбәндәге хезмәткәрләр редакцияләде: Ф.И. Таһирова, Р.Т. Сәфәров, Ф.Ф. Гаффарова.

Томны, берләштереп, алфавитка салу эшен А.Ә. Тимерханов һәм Р.Т. Сәфәров башкардылар.

Авторларның исемнәрен албиттә күрсәтү тәртибе аларның сүзлек төзүгә керткән өлешләрен исәпкә алып билгеләнде.

Сүзлекнең эшләнешенә, эчтәлегенә бәйле фикер һәм теләк-тәкъдимнәрегезне түбәндәге адреска юллый аласыз:

420111, Казан шәһ., К. Маркс ур., 12 йорт
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты.
Электрон адрес: iyali.anrt@mail.ru.

СҮЗЛЕКТӘН ФАЙДАЛАНУЧЫЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

I. Сүзлеккә сүзләр алу тәртибе

§ 1. Сүзлекнең нигезен хәзерге әдәби тел сүзләре һәм фразеологик берәмлекләре тәшкил итә.

§ 2. Сүзлеккә түбәндәге төркем сүзләр дә кертелде:

а) урта мәктәп һәм югары уку йортлары дәреслекләрендә очраган төп төшенчәләрне белдергән сүзләр (**БА́ЗИС, БАКТЕ́РИЯ, ТИГЕЗЛӘМӘ, ФО́РМУЛА** һ.б.);

ә) газета-журналларда урын алган күпчелек иҗтимагый-сәяси терминнар (**ДОТА́ЦИЯ, ВӘКАЛӘТ, РЕФЕРЕ́НДУМ, РЕЙД** һ.б.);

б) моңа кадәр басылып чыккан лексик минимумнарда һәм терминологик сүзлекләрдә тәкъдим ителгән аерым терминнар яки аларның тәрҗемәләренең шактый күләме (**АСТӨШЕРМӘ, БАШЛАМ, БИЗӘМ, ӨЛГЕ, ТАМГАХАНӘ, ТЕРКӘ́Ү** һ.б.);

в) бүгенге көн өчен яңа булган, вазгыятьнең үзгәрүе белән килеп кергән, язма әдәбиятның барлык төрләрендә дә очраган Европа телләреннән алынган сүзләр (**БА́ЙКЕР, БАЙТ, БО́НУС, ДИВИДЕНД, ДИ́ЛЕР, ИПОТЕ́КА** һ.б.);

г) дингә, халык ышануларына, мифологиягә, йолаларга, төрле ырымнарга бәйләнешле сүзләр (**БАКЫЙ, БАПТИЗМ, БӘДӘЛ, БӘРМӘНЧЕК, НАРДУГАН, ФАНИ** һ.б.);

д) яңадан кулланышка актив кереп бара торган, телдә кабат торгызылган искергән сүзләр (**БАГАВЫЛ, БАЕК, БАЙСА, БАЛГА** һ.б.);

е) хәзерге чорда активлашкан һәм урта мәктәп, югары уку йортларында өйрәнелә торган борынгы әдәбиятта очраган гарәп һәм фарсы телләреннән кергән шактый алынма сүзләр (**БАБ, БАГБАН, БАЗАРКӘН, ҖӘНҮБ, ИГАНӘ, ИГЪДАДИ, ИГЪТИБА́РӘН** һ.б.);

ж) тарихи фактларны һәм электәге тормыш-көнкүрешне чагылдырган искергән сүзләр (**ӘДЕРНӘ, БАРЫМТА, БАТМАН, БАТРАК, БИЗМӘН, КАБИЛӘ, КАГАН, КАГАНЛЫК, НӨГӘР** һ.б.);

җ) әдәбиятта еш очраган һәм, киң кулланышка кереп, әдәби телне баетырдай дип табылган диалекталь сүзләр (**ӘНӘЧӘ, БАДЪЯН, БАШБАТА, КАБЫГУ, КАЗЫМА, ШАМА** һ.б.);

з) матур әдәбият әсәрләрендә очраган яки хәзерге әдәби телдә еш кулланыла торган гади сөйләм сүзләре (**БӘЛШӘЮ, БӘРГӘЛӘШ, БЕЛӘМӘН** һ.б.);

и) киң кулланышка кергән яңа реалияләрне белдерү өчен, телнең үз җирлегендә ясалган яки мәгънәләре киңәйгән яңа сүзләр (**БАКЫЙЛЫК, БАРЛАМА, БАСМАК, ИГАНӘЧЕ, КОЛАКСА, КЕРТЕМ, ЭШМӘКӘР** һ.б.).

§ 3. Сүзлек берәмлеге итеп барлык грамматик сүз төркемнәренә дә караган сүзләр алынды. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләр һәм аларның мәгънәләре төп сүз мәкаләсендә күрсәтелде.

ӘВӘРӘ *и. фар.* **1.** Бик буталчык хәлләр, вакыйгалар. *Аның ул әвәрәгә ничек катнашып китүен һич аңлап та булмый, юкса, иреккә чыгарына да нибары өч ай гына калган булган.* Казан утлары

2. *хәб. сүз мәгъ.* Бер нәрсәгә бирелеп китү, мавыгу. *Нинди эшкә башың әвәрә?* Н.Исәнбәт

§ 4. Мөстәкыйль сүзлек берәмлеге буларак, тамыр сүзләр белән беррәттән, барлык сүз төркемнәренә дә караган төрле типтагы ясалма сүзләр дә кертелде. Шул исәптән: а) кушымчалау юлы белән ясалган сүзләр (**ӘЙЛӘНЕШ, ВӘКАРЬЛЕК, ҖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК** һ.б.); ә) саф кушма сүзләр (**АМПЕРМЕТР, АРПАБАШ, АЯ́ГҮРӘ, БАШКИСӘР** һ.б.); б) кыскартылган кушма сүзләр (**БАТРАЧКО́М, БЕНЗОВОЗ, РАБФАК** һ.б.); в) парлы сүзләр (**АНДА́-МОНДА, БАШ-АЯК, КҮРШЕ́-КҮЛӘН, САВЫТ-САБА** һ.б.); г) компонентлары аерым язылса да, кушма һәм тезмә сүзләр (**БАКА́ ЕФӘГЕ, БАКА́ ЯФРАГЫ, БАЛА́Н БАРМАК, БАСЫМЧА́К ИТҮ, ВАСЫЯ́ТЬ КЫЛУ, КЫШТЫР-КЫШТЫР ИТҮ** һ.б.).

§ 5. Киң кулланылышлы һәм продуктив булган алкушымчалар, шулай ук кушма сүзләрнең беренче яки икенче кисәкләре сүзлектә аерым мәкалә итеп бирелде (**АВИА-, АВТО-, АГРО-, -АРА, БИ-, БИО-, НЕО-, -СЫМАННАР** һ.б.).

§ 6. Сүзлектә түбәндәге сүзләр бирелмәде: а) үтә профессиональ сүзләр, ягъни фәннең һәм техниканың тик аерым тармакларында гына белгечләр тарафыннан кулланыла торган сүзләр; ә) әдәби телне баетмый һәм әдәбиятта гомумән очрамый торган җирле сөйләм сүзләре (диалекталь сүзләр); б) тупас сөйләм сүзләре, жаргон сүзләр; в) хәрефләрдән һәм авазлардан торган кыскартылма сүзләр; г) ялгызлык исемнәре.

II. Сүзлекнең төзелеше

§ 7. Сүзлектә баш сүзләр алфавит тәртибендә урнаштырылды, һәм алар үзләренә караган материал (аңлатмалар, мисаллар, фразеологик берәмлекләр) белән бергә сүзлек мәкаләсен тәшкил итә.

§ 8. Баш сүздән соң аның сүз төркемен, чыганак телен, стилистик үзенчәлекләрен сыйфатлый торган билгеләре куелды. Шуннан соң мәгънәгә аңлатма бирелде, иллюстратив материал китерелде. Сүзнең барлык мәгънәләрен дә ачып бетергәннән соң, кызыл юлдан шул сүз белән башланган фразеологик берәмлекләр теркәлде.

§ 9. Башка сүз төркеменә күчеп ясалган сүзләр нокталы калын, ә аларның мәгънәләре җәяле якты гарәп цифрлары белән аерылды.

ИКМӘК *и.* **1.** 1) Ачытылган камырдан мичтә пешерелгән ризык; ипи. *Һади, ап-ак тешләрен икмәккә батырып: – Тәмле! – диде. Икмәк телеме күз ачып йомганчы юкка чыкты.* А.Гыйләҗев ...

2) Ашлык. *Гектарыннан утыз, кырык центнер алган хуҗалык күп булды. Колхоз ындырларында икмәк таулары ясалды.* М.Мәһдиев ...

3) Кырда үсеп утырган иген. *Болгарларның җирләрендә бодай, арпа, тары һәм башка төрле икмәк тә үскән.* Г.Гобәйдуллин ...

2. *ы. мәгъ. сөйл. к.* **икмәктер**. *Конкурста мин беренче урынны алам, Гөлүсә. Чын, икмәк!* Н.Гыйматдинова ...

§ 10. Һәр мәгънә кызыл юлдан башланып китте. Сүзнең якынрак мәгънә төсмерләре параллель сызыклар (//), ә тагы да якын мәгънәләре нокталы өтер (;) ярдәмендә аерып күрсәтелде.

ӘДӘП *и. гар.* 1) Җәмгыятьтә гомум кабул ителгән әхлак кагыйдәләре; яхшы гадәтләр ... // Кеше арасында үз-үзеңне әхлак кагыйдәләренә туры китереп тота белү сыйфаты ...

2) Яхшы гадәт, йола ...

АРКАДАШ *и.* **1.** Иптәш, дус; таяныч. *Иске белешләр кебек, мәктәп аркадашлары кебек дуслашканнар иде.* Г.Исхакый ...

§ 11. Тигез хокуклы грамматик һәм фонетик вариантлар мөстәкыйль сүзлек берәмлекләре итеп алындылар, һәм һәркайсы алфавит тәртибендә үз урынында бирелде.

АСТРОЛЯБ *и. гр. сөйл. к.* **астролябия**. *Бер якта астролябка таянган Әбелхарис күренә. --- Әбелхарис астролябын тоткан килеш катып кала.* Н.Исәнбәт

АСТРОЛЯ́БИЯ *и. гр.* Астрономиядә: озынлык һәм киңлекне, шулай ук җир үлчәү эшләрендә горизонталь почмакларны билгели торган почмак үлчәү әсбабы

§ 12. Компонентлары аерым язылган, лексик берәмлек тәшкил иткән кушма һәм тезмә сүзләр дә аерым сүзлек мәкаләсе итеп китерелде, сүзлектә алфавит тәртибендә урнаштырылды һәм аңлатылды.

ӘҖӘ́-ГӨҖӘ КИЛҮ *ф.* Озак итеп, дусларча сөйләшү ...

ИГЕ́Н ГӨМБӘСЕ *и. а.х.* Ашлык бөртекләрен, зарарлап, кара тузанга яки кибәккә әйләндерә торган гөмбә авыруы; корымбаш; *русчасы:* **головня**

§ 13. Омонимнар шулай ук һәрберсе аерым мөстәкыйль сүзлек берәмлеге итеп алынды һәм якты рим цифрлары белән күрсәтелде.

БИК I *и.* 1) *иск. кит. к.* **бәк**

2) Морзалар нәселендәге фамилияләрдә һәм кайбер кушма исемнәрдә сакланган компонент: *Биктимер, Бикбулат, Ханбиков*

БИК II *и.* 1) Бикләп кую җайланмасы; йозак, келә, бастырык, бикләвеч. *Сыерның тыныч кына күшәп ятуын ишеткәч, җиңел сулап җибәрә, чолан ишегенең биген тикшерә, өй ишеген «бисмилла» әйтеп яба, аннары түшәгең җәеп, ятарга әзерләнә башлый.* И.Гази ...

БИК III *рәв.* **1**. 1) Гаять, көчле дәрәҗәдә, гадәттән тыш, чиктән ашкан, югары дәрәҗәдә, искиткеч, искитмәле. *Шулай бик озак барганнан соң, алда, бик еракта, кыр өстендә аз гына калкып, соры карамчык кына булып, бер авыл күренә башлады.* Г.Бәширов ...

III. Сүзләрнең мәгънәләрен билгеләү һәм аларны аңлату

Мәгънәләрне алу һәм урнаштыру тәртибе

§ 14. Сүзлектә китерелгән һәр тел берәмлегенең хәзерге әдәби телдә кулланылган барлык мәгънәләре дә аерып күрсәтелде.

§ 15. Алынма сүзләрнең бары тик татар телендә кулланылган мәгънәләре генә китерелде.

§ 16. Күп мәгънәле сүзләрне шәрехләгәндә, аның бөтен семантик кыры исәпкә алынып, аерым мәгънәләре билгеле бер тәртиптә урнаштырылды:

а) мәгънәләрнең бирелеш тәртибе, беренче чиратта, аларның хәзерге әдәби телдәге кулланылыш ешлыгыннан чыгып билгеләнде; мәгънәләр логик эзлеклелекне һәм генетик бәйләнешне мөмкин кадәр сакларга тырышып урнаштырылды;

ә) мәгънәләрнең үсеш-үзгәрешендәге тарихи эзлеклелекне хәзерге тел материаллары ачык күрсәтеп торганда, сүзнең мәгънә төзелешен аңлауны җиңеләйтерлек очракларда, беренчел мәгънәләр, искергән булса да, алдан бирелде. Калган барлык очракларда искергән мәгънә, кагыйдә буларак, хәзерге мәгънәләрдән соң гына теркәлде;

б) конкрет мәгънәләр абстракт мәгънәләрдән алдарак урнаштырылды;

в) киң кулланыштагы мәгънәләр аның таррак кулланыштагы (гади сөйләм, диалекталь, терминологик һ.б. өчен хас булган) мәгънәләреннән алдарак китерелде;

г) диалекталь мәгънәләр гомуми һәм махсус кулланыштагы мәгънәләрдән соң теркәлде;

д) күчерелмә мәгънәләр туры мәгънәләрдән соң бирелде;

е) бер үк стилистик төсмергә ия булган мәгънәләрнең куллану ешлыгы югарырак булганы алданрак китерелде;

ж) сүзнең аерым синтаксик позициядә ачылган мәгънәләре төп мәгънәләрдән соң урнаштырылды.

БАЙТАК *рәв.* **1.** Шактый, шактый зур, шактый күп. *Кичкә таба өй тәмам туздырылып, аннары тау башындагы күрше авылга ташылып беткәч тә, капка һәм койма баганалары белән байтак изаландык әле без.* М.Вәли-Барҗылы ...

2. *с. мәгъ.* Шактый санда булган, күп. *Инде байтак гомер яшәлгән, байтак һава суланган, су эчелгән, дөнья күрелгән, дигән сүз.* Ф.Латыйфи ...

3. байтагы, байтагысы *и. мәгъ. тартымлы форм.* Зур өлеш, зур кисәк, зур төркем; бөтеннең зуррак өлеше. *Үрдәкләрнең байтагысы күл өстендә пыр итеп очтылар да түгәрәк ясап әйләнделәр.* Я.Зәнкиев ...

ж) мөстәкыйль сүзнең ярдәмлек функциясендә кулланылган мәгънәсе (яки мәгънәләре) аның мөстәкыйль мәгънәләреннән соң бирелде.

БӘРАБӘР *с. фар.* **1.** Бердәй дәрәҗәдәге, тиң булган, лаек. *Үзенә бәрабәр ана арыслан белән юлдаш булып, сахрада кунды.* Дастан ...

2. *рәв. мәгъ.* Бердәй, тиң. *Ә бит чыдамлык белән сабырлык фатихага бәрабәр, дигән китап.* М.Хәсәнов

3. бәрабәренә *бәйл. функ.* Хакына, исәбенә. *Дөрес, без миллионнарның каны, җаны бәрабәренә, кеше гомере белән һич исәпләшеп тормастан, дөньядагы афәтләрнең берсен – фашизмны җиңеп чыктык.* А.Гыйләҗев ...

§ 17. Конверсия юлы белән барлыкка килгән сүзләрдә ачылган мәгънәләр шул ук мәкалә эчендә төп мәгънәдән соң теркәлде.

ЕЛДЫРЫМ *и.* **1.** 1) Җәй көне арыш өлгергән вакытта кичләрен, төннәрен офык читендә күренә торган күкрәүсез яшен чаткысы; аҗаган. *Оренбург төбәгенең иркен дала ягы авылларында күк күкрәүсез, ул яшен елдырымны никтер «рәшә уйнау» дип атыйлар.* А.Хәмидуллин ...

2) *диал.* Яшен. --- *бөтен тирә-якны сызылып яктырткан елдырым балкышындагы төсле [күзалллады].* Т.Әйди ...

3) Нинди дә булса утлар уйнау чагылышы. *Дөм караңгы төн, туплар гөрселди, офыкта утлар елдырымы чагылып китә, ә җирнең калтырап куйганын аяк табаннары гына сизә.* Х.Камалов ...

4) *күч.* Берәр өлкәдә аз вакыт эчендә эз калдырган күренекле кеше. *Үзе дә әдәбият тарихында якты эз сызып, мәдәниятебез күгендә беренче рәшә, беренче елдырымнардан булган олы әдип Фатих Кәрими шагыйрь турында мондый сүзләр язып калдырган ---.* Л.Хәмидуллин ...

5) *күч.* Көтмәгәндә һәм тиз арада булып алган нинди дә булса физик яки рухи халәт, психик күренеш. *Уттай кайнар елдырым аркасын пешереп узды.* Х.Камалов ...

2. *с. мәгъ. күч.* Елгыр, җитез, өлгер; хәрәкәтчән. *Мин Зөһрә туташ белән сөйләштем. [Гарифҗан:] Сөйләштең? Елдырым егет икән син.* Н.Исәнбәт ...

§ 18. Сүзнең берәр кыек грамматик формасы өчен генә хас булган мәгънә (яки мәгънә төсмере) шул ук мәкалә эчендә әйтелгән грамматик формада гомуми кагыйдәләр нигезендә бирелде.

БАШ *и.* **1.** 1) ...

21) **башында** *күч. тарт. һәм кыек килеш форм.* Төп җитәкче, оештыручы урынында, башлык дәрәҗәсендә. *Иптәшләр, хәзер җирле граждан эшләре башында торучы Ногматов иптәшкә яшьләрнең регистрацияләре турында хәбәр итү өчен сүз бирелә.* Ф.Бурнаш

БАГУ I *ф.* **1**. 1) *диал.* Карау, күз карашын юнәлтү, күз салу. ...

3. **бак, ба́ксана** *ы. мәгъ.* «Кара син аны», «кара әле», мәгънәсендә, игътибар итәргә кирәклекне, гаҗәпкә калуны белдерә. *Баксана! Бөтен күлем айкала!* Н.Исәнбәт. *Гөлҗамал абыстай, ишеткәнең бармы әле, менә бу кем малаеннан, баксана, аты коргыры, үләме әллә югыйсә...* М.Гали

4. баксаң, бактың исә *кер. сүз мәгъ.* 1) Чын-чынлап уйласаң, игътибар итсәң. *Баксаң, шунда бер матур кыз тынып калган.* Н.Исәнбәт. *Бактым исә, бер дә катлауландырасы юк, барысы да мөмкин икән.* Ф.Хөсни

2) Соңыннан билгеле булганча, чынлыкта, чынбарлыкта. *Баксаң, әле генә китерелгән сан да «соңгы сүз» булмаган икән.* М.Госманов...

§ 19. Алынма сүзләрнең мәгънәләрен бирү тәртибе татар телендә кулланылган мәгънәләренең үзара бәйләнешеннән чыгып билгеләнде.

РАДИА́ТОР *и. лат.* 1) Эчке янулы двигательләрне сыеклык ярдәмендә суыту җайланмасы. *Йөк машинасында йөрүче безнең бер шофёрның радиаторына ябалак бәрелгән булган.* Г.Әпсәләмов

2) Үзәктән ягып җылыту системасында пар яки кайнар су йөри торган торбаларга тоташтырылган җайланма

Мәгънәләргә аңлатма бирү тәртибе

§ 20. Сүзлек берәмлеге итеп алынган барлык гади, кушма һәм тезмә сүзләрнең һәм фразеологик гыйбарәләрнең мәгънәләренә һәм мәгънә төсмерләренә тиешле аңлатма бирелде.

§ 21. Аңлатмалар стилистик яктан нейтраль, туры мәгънәдәге һәм гомуми кулланыштагы сүзләр ярдәмендә генә төзелде. Тар кулланылышлы (гади сөйләмгә караган, поэтик, диалекталь, махсус һ.б.), сирәк очрый торган, искергән сүзләр яки сүзләрнең күчерелмә мәгънәләре, шулай ук бу сүзлеккә кермәгән сүзләр аңлатмаларда файдаланылмады.

§ 22. Сүзлектә, сүзнең мәгънәсен ачыклау өчен, аңлатмаларның өч төрле ысулы кулланылды:

1. Тасвирлаулы аңлатма. Сүзләрнең мәгънәсе һәм мәгънә төсмерләре күпчелек очракта кыскача аңлатма бирү юлы белән ачыкланды.

ҖАМАЯК *и.* Төрле зурлыкта һәм тирәнлектә булган тоткасыз савыт. *Карчыкның кулыннан агач җамаягы төшеп китеп, ат аягы астына тәгәрәде.* М.Галәү ...

2. Синонимик аңлатма, ягъни сүзнең мәгънәсен ачу өчен, аның синонимын (синонимнарын) файдалану. Мондый аңлатмалар бигрәк тә нинди дә булса берәр стилистик төсмере булган (искергән, диалекталь, гади сөйләмгә караган һ.б.) сүзнең яки алынма сүзләрнең мәгънәсен ачу өчен кулланылды.

ӘШТЕ́Р-ӨШТЕР *рәв. сөйл.* Ашыгып, аннан-моннан, өстән-өстән генә ...

3. Башка сүзгә яки аның аерым мәгънәсенә (мәгънәләренә) җибәрү. Бу ысул мәгънәләре охшаш яки бик нык якын булган сүзләрдә (синонимнарда) кулланылды. Төп аңлатма тиңдәшләренә караганда күбрәк кулланыла торган сүз янында бирелде, ә калганнарының мәгънәсе шул сүзгә җибәрү юлы белән аңлатылды.

БАЛАШАР *и. к.* **балимәр**

БАЛИМӘР *и.* Сайрар чыпчыклар семьялыгыннан, тонык көрән яки яшел төстә, тел очында чәчәкләрнең баллы суын суырырга махсус щёткасыман әгъзасы булган кечкенә көньяк кошы; *русчасы:* **медосос**

Күпмәгънәле сүзләргә яки омонимнарга җибәргән очракларда, сүзнең кайсы мәгънәсенә яки кайсы омонимга җибәрелүе күрсәтелде. Искәрмә буларак, сүзлекнең зур күләмле булуын исәпкә алып, икенче сүзнең мәгънәсенә җибәргәндә, ул сүз кергән томның басылып чыккан булу шарты куелды. Бу шартка туры килмәгән очракларда, сүзләр алда күрсәтелгән тәртиптә (нигездә синонимын күрсәтү юлы белән) ачыкланды.

КАЕРЫЛУ *ф.* **1.** 1) *төш. юн. к.* **каеру**. *Урамга караган өч тәрәзәнең дә капкачлары каерылган.* Ә.Еники ...

5) *к.* **каеру** (*5 мәгъ.*). *[Бригадир] Шофёрга читтән, икенче юлдан китәргә боерды, һәм бәйрәмчеләр төялгән машина бара торган юлыннан кырт кына читкә каерылды.* Н.Фәттах

§ 23. Сүзнең мәгънәсен тулырак ачыклау өчен, кайбер аңлатмаларда кулланылган өстәмә чаралар:

1. Әгәр сүзнең мәгънәсе тасвирлау юлы белән генә ачылып бетмәсә, аңлатмага өстәп, шул сүзнең синонимнары да китерелде.

КАЗЫЙ *и. гар. тар.* Шәригать законнарына нигезләнеп хөкем итүче рухани; хаким, судья. *[Хуҗа:] Өч сум өчен, минем йөземне ертып, казый әфәнде алдына килеп, тавыш күтәреп йөрергә оялмыйсыңмы*? Н.Исәнбәт ...

2. Аерым очракларда бирелгән сүзнең аңлатмасы аның капма-каршы мәгънәдәге сүзләре (антонимнары) белән дә тулыландырылды.

ҖИҢЕЛЛЕК *и.* 1) Авырлыгы аз булу; *киресе:* **авырлык**. *Җисми кагылу түгел, Мамык җиңеллеге белән Ачылып китте күгем*. Б.Рәхимова ...

2) Уңайлы, җиңел булу: *киресе:* **авырлык, кыенлык**. *Һәр авырлыкның бер җиңеллеге бар.* Мәкаль ...

3. Сирәк очракларда, бигрәк тә вариантлары күп булган, төрле сүзлекләрдә төрлечә бирелгән атамаларның русчага тәрҗемәләре дә китерелде.

БАКА́ ТӘҢКӘСЕ *и. бот.* Нәрсенчәләр семьялыгыннан, вак яфраклы йөзмә су үсемлеге; нәрсен; *русчасы:* **ряска**

4. Капма-каршы мәгънәдәге сүзләр (антонимнар) һәм тәрҗемәләр аңлатма ахырында нокталы өтер белән аерып бирелделәр.

БАЙЛЫК *и.* ...

2) Житешлек, муллык, иркенчелек; *киресе*: **ярлылык, мохтаҗлык**

§ 24. Сүзнең телдә сирәгрәк кулланылган мәгънәләренә сылтамалар биргәндә, ул мәгънә җәя эчендә күрсәтелде.

ВАФАСЫЗ *с.* **1.** *иск. кит.* Тугрылыксыз, хыянәтчел, былагай (*1 мәгъ.*) ...

§ 25. Сүзләрнең индивидуаль, метафорик, шигъри мәгънәләренә, шулай ук чагыштыруларда очрый торган мәгънәләренә аңлатмалар бирелмәде. Сүзләрдәге мондый мәгънәләр, аерым очракларда, мисалларда гына күрсәтелеп китте.

IV. Иллюстратив материалны бирү тәртибе

§ 26. Сүзләрнең мәгънәләренә аңлатмалар биргәннән соң, аерым очракларны исәпкә алмаганда, иллюстратив материал белән ныгытып барылды.

§ 27. Иллюстрация өчен китерелгән мисаллар, күбесенчә, татар телендә басылган матур әдәбияттан, иҗтимагый-сәяси, публицистик, фәнни-популяр, фольклор әсәрләреннән, дәреслекләрдән һәм вакытлы матбугаттан алынды.

§ 28. Мисалга китерелгән җөмләләр артык озын булган очракта, мәгънәгә зыян китермичә, кыскартулар ясалды. Сүзләр төшеп калган урыннар өч сызыкча (---) белән күрсәтелде:

ӘБИ́-БАБА(Й) *җый. и.* 1) ... 2) ...

3) Борынгылар, өлкән буын кешеләре. *Бу китапны укып, мәктәп балалары --- хәтта ике-өч буын әби-бабалары да белмәгән, ишетмәгән вакыйгалар --- дәрьясына чумачаклар.* Р.Әмирхан

§ 29. Китерелгән мисаллардагы алмашлык алыштырган сүз, эш-хәрәкәтнең кем тарафыннан башкарылуы, репликаның кемгә төбәлгән булуы яки кем тарафыннан әйтелүе яисә алдагы җөмләләрдән аңлашылган әйтелми калган сүз квадрат җәяләр эчендә искәрмәләр рәвешендә биреп барылды:

БӘЙЛӘВЕЧ *и.* 1) Бербөтеннең очларын, ян-якларын (мәс., изүне, балак очларын һ.б.) тоташтыру, бәйләү өчен кара-каршы тагылган бауларның берсе. *Ул [лейтенант], сөйләшү тәмам, диген шикелле, папкаларын ябып, бәйләвечләрен бәйли башлады.* Х.Камалов ...

БИКЛЕ *с.* 1) Йозак белән биклəнгəн; нəрсə белəн дə булса керə алмаслык итеп ябылган, йозакланган. *Капка бикле иде, [Камали] авыр гəүдəсе белəн ятып, күпме этəрсə дə ачылмады.* К.Нəҗми ...

ӘЙТЕШҮ *ф.* 1) ...

2) Гаеплəшү, тиргəшү, ачуланышу. *Ачуланышмыйлар, әйтешмилəр дə, шул ук вакытта ачылып сөйлəшмилəр дə иде [каенана белəн килен].* М.Маликова ...

§ 30. Һəр җөмлə янында чыганакның авторы күрсəтелде.

§ 31. Аерым очракларда, мисал итеп, сүз тезмəлəре яки кыска җөмлəлəр дə китерелде:

АБАЙСЫЗ *рəв. сөйл.* Саксызлык, гамьсезлек күрсəтеп, хафасыз; таркау. *Абайсыз бəреп төшерү*

БУР I *и. сөйл.* Ак төстəге йомшак известь. *Балалар бур белəн асфальтка рəсем ясый*

V. Алынма сүзлəрнең чыганак телен күрсəтү тəртибе

§ 32. Тел хəзинəсендə чит (рус, гарəп, фарсы, фин-угор һ.б.) теллəрдəн турыдан-туры күчкəн алынма сүзлəр бар. Алар татар халкының күп гасырлар буена бу халыклар белəн якыннан аралашып яшəве нəтиҗəсе булып тора. Борынгы алынмалар, фонетик һəм морфологик үзлəшеп, татар теле грамматикасына тулысынча буйсынганнар, аның үз сүзлəренə якынайганнар. Хəзерге тел хəлендə бу алынма сүзлəрне аерып алу гади кулланучыга мөмкин дə булмас иде.

§ 33. Татар телендə шулай ук европа теллəреннəн алынган сүзлəр дə бар. Алар, нигездə, хəзерге чорда рус теле аша күчкəн сүзлəр. Сүзлектə мондый сүзлəрнең беренчел чыганагы – европа теллəре күрсəтелде.

Сүзлек массакүлəм белешмəлек булганлыктан, сүз турында мəгълүмат алу өчен, барлык алынма сүзлəрнең чыганак телен күрсəтү кирəк дип табылды.

VI. Сүз төркемнəренең бирелеше

§ 34. Сүзлек берəмлеге буларак барлык төр сүз төркемнəре дə алынды. Баш сүзнең кайсы сүз төркеменə каравы грамматик билгелəр белəн күрсəтелде: *и.* (исем), *ф.* (фигыль), *с.* (сыйфат), *а.* (алмашлык), *сан* (сан), *рəв.* (рəвеш), *бəйл.* (бəйлек), *терк.* (теркəгеч), *кис.* (кисəкчə), *ы.* (ымлык), *иярт.* (ияртем), *хəб. сүз* (хəбəрлек сүз), *мод. сүз* (модаль сүз).

§ 35. Исемнəр сүзлектə берлек санда, баш килештə китерелде һəм *и.* грамматик билгесе белəн аерымланды.

§ 36. Җыйма мəгънəдəге парлы исемнəр сүзлек берəмлеге буларак китерелде һəм *җый. и.* грамматик билгесе белəн аерымланды:

АЛЫ́Ш-БИРЕШ *җый. и.* 1) Аласы һəм бирəсе əйбер(лəр); алачак һəм бирəчəк нəрсə(лəр) ...

2) Сəүдə, сату-алу эше, кəсебе ...

ӘЙБЕР-КАРА *җый. и.* Төрле кирəк-яраклар ...

§ 37. Ялгызлык исемнəренең, күмəклек мəгънəсе алып, киң кулланышка кереп киткəннəре сүзлектə китерелде (**А́МПЕР, ӘБУҖƏҺЕЛ, ГАЗРАИЛ, ГАЙДАМАК, ГАЙДУК, ДƏҖҖАЛ, ИБЛИС, МА́УЗЕР, ОМ** һ.б.).

§ 38. Урта мəктəп дəреслеклəрендə һəм матбугатта еш очрый торган төрле ил халыкларының һəм миллəтлəренең исемнəре чиклəнгəн күлəмдə китерелде (**АБХАЗ, АВАР, АВСТРА́ЛИЯЛЕ, А́ВСТРИЯЛЕ, АЗƏРБАЙҖАН, АЛБАН, ƏРМƏН, ƏФГАН, БАЛКАР, БАШКОРТ, БОЛГАР** һ.б.).

§ 39. Исемлəшкəн исем һəм сыйфат фигыльлəр (**АВЫРУ, АСРА́У, БЕЛДЕРҮ, ЧƏЧҮ, САТУ, ƏЙДƏҮЧЕ, БИЮЧЕ, ОЕШТЫРУЧЫ, УКУЧЫ** һ.б.), сыйфатлашкан сыйфат фигыль (**ЕЛЛАГАН, ЯРАТКАН** һ.б.), рəвешлəшкəн хəл фигыльлəр (**БАГАНАЛАП, БАЛЛАП, БАТМАНЛАП, ЕЛЛАП, ИПЛƏП** һ.б.) аерым сүзлек мəкалəсе итеп алынды.

§ 40. Алмашлыклар *а.* грамматик билгесе белəн аерымланды. Сүзлек мəкалəсендə зат алмашлыкларының һəм *ул, бу, шул* алмашлыкларының кыек килеш формалары да бирелде. Ул баш сүз артыннан гади җəя эчендə күрсəтелде. Сүзнең нигезе үзгəргəн очраклар аерым сүзлек мəкалəсе итеп китерелде:

МИН (**минем, миңа, мине, миннəн, миндə**) *а.* Сөйлəүченең үзен атап күрсəтү өчен кулланыла торган беренче зат алмашлыгы

УЛ II (**аның, аңа, аны, аннан, анда**) *а.* 1) Өченче затны яисə гомумəн предметны белдерə ...

2) Исемнəрне ачыклаган сүзне алмаштырып килə торган күрсəтү алмашлыгы; *андый, мондый, шундый...*

АҢА *а. Ул* алмашлыгының юнəлеш килеш формасы

§ 41. Фигыльне сүзлектə бирү формасы итеп, төп юнəлештəге (*-у/-ү*) исем фигыль формасы алынды һəм *ф.* грамматик билгесе белəн аерымланды: **АЛУ, ƏЙТҮ, ДИМЛƏ́Ү, ЗЫҢЛА́У, КҮЗƏТҮ, КАЙТУ, КӨЛҮ** һ.б.

§ 42. Грамматик мəгънə белдерə торган фигыльлəрнең саф юнəлеш формалары телнең грамматик төзелешенə карый, шунлыктан алар сүзлектə теркəлмəде.

§ 43. Лексик мəгънəгə ия булган фигыльлəрнең юнəлеш формалары сүзлектə бирелде. Аларның беренче грамматик мəгънəсе төп формага җибəрү юлы белəн күрсəтелде, ə лексик мəгънəсенə (мəгънəлəренə) аңлатмалар китерелде:

АШАЛУ *ф.* 1) *төш. юн. к.* **ашау** (*1 мəгъ.*). *Хəзрəтлəр – шактый күп алган туй сəдакасыннан, авыл кешелəре – тəмле иттереп ашалган ашлардан, кода-кодагыйлар – яхшы бирнəлəрдəн, Садыйк абзый, Мəрфуга абыстай мəҗлеснең муллаларча затлы үтүеннəн разый калдылар.* Г.Исхакый

2) Кояш, җил, су яки башка нəрсəлəр тəэсиреннəн бозылу, үзгəрү (йөз-кыяфəт, кием-салым һ.б.ш. турында). *Җил-яңгыр белəн калай түбəлəренең буяулары ашалган, үзе*

җиргә сеңәргә әзерләнгән күн заводының корпуслары янынпан, култыкланып, Миләүшә елгасы ага. А.Алиш

3) Кыршылу, кырылу, ышкылу, тузу. *Ботинканың ашалган үкчәләрен дә төзәткән иде ул.* А.Шамов

§ 44. Дәрәҗә белдерә торган тезмә фигыльләрнең телдә киң кулланылганнары, төп сүзгә аңлатма бирелгәч, фразеологизмнарны күрсәтеп бетергәннән соң, беренче сүз принцибы белән шул фигыль янында ояда алфавит тәртибендә теркәлде:

БӘЙЛӘ́Ү I *ф.* 1) ...

2) ...

◊ **Бәйләп тоту** Ирексезләү, көчләү

Бәйләп алу Тиз генә бәйләү; бәйләгән булу

Бәйләп ату Аннан-моннан, ничек кирәк шулай бәйләү

Бәйләп бару Эзлекле рәвештә бәйләү; бер-бер артлы бәйләү

Бәйләп бетерү Тулысынча бәйләү; бәйләү эшен төгәлләү

Бәйләп кую 1) Алдан бәйләп әзер итү

2) Бәйләнгән хәлдә калдыру, бәйләнгән хәлдә тоту

Бәйләп ташлау Тиз-тиз генә бәйләү

Бәйләп тору 1) Булган берсен, һәрберсен бәйләү

2) Сөйләү моментында, әле бәйләү белән мәшгуль булу

3) Һәрвакыт, гел бәйле итү

Бәйләп чыгу Һәммәсен бер-бер артлы бәйләү; һәрберсен бәйләү

Бәйли бару Һәммәсен тоташтан яки эзлекле рәвештә бер-бер артлы бәйләү

Бәйли башлау Бәйләргә тотыну

Бәйли төшү Тагын да кысыбрак, тыгызрак бәйләү

§ 45. Сүзлектә тезмә фигыльләр ясый торган түбәндәге модификацияләүче фигыльләр (дәрәҗә фигыльләре) кулланылды: **алу, ату, бару, башлау, бетерү, бетү, бирү, җибәрү, житкерү, житү, йөрү, калу, карау, керү, килү, китү, кую, салу, ташлау, тору, төшү, узу, утыру, чыгару, чыгу, язу, яту**

§ 46. Сыйфат фигыль һәм хәл фигыль формалары, грамматик категория буларак, сүзлектә аерым китерелми. Әмма кайбер вакытта алар төп фигыльдән үзгә сыйфат һәм рәвеш мәгънәләрен дә белдерергә мөмкин. Бу очракта төп сүзнең барлык мәгънәләренә дә аңлатма биргәч, нокталы ярымкалын гарәп цифрыннан соң, алар аерым күрсәтелеп теркәлде һәм лексик мәгънәләре аңлатылды:

ВАКЛА́У *ф.* **1.** 1) Вак-вак, кечкенә кисәкләргә, өлешләргә бүлгәләү, вату, тураклау, аеру; вак итү. *Койма буендагы такталарны, кисеп, утынга вакларга кирәк.* М.Мәһдиев

2) Эре акчаны шул ук суммадагы вак акчага алмаштыру. *[Тәзкирә:] Соңгы егерме бишлекне вакларгамы?* А.Гыйләҗев...

2. ваклап *рәв. мәгъ.* 1) Аз-азлап, өлешләп, бүлгәләп. *Фәния кисәк-кисәк ваклап сөйләшә торган теле белән зарланып та алырга өлгерде.* Ф.Яхин

2) Данәләп, берәмләп, берәрләп; килолап, граммлап. *Күгендә-түшәгендә чалкан яткан, ваклап сатучыларның кыланышына өйрәнгән айның да исе китми.* Т.Галиуллин

3) Нечкәлекләренә төшенеп, җентекләп, төпченеп. *Кыздырып барган кояш нуры астында, ваклап, тармаклап, җинаятьнең урынын сыйфатлап язды.* Г.Ибраһимов

§ 47. Татар телендә кайбер мөстәкыйль фигыльләр ярдәмче фигыль функциясендә йөри. Сүзлектә бу күренеш күрсәтелде:

КИТҮ *ф.* **1.** 1) ... ; 2) ... .

2. *ярд. ф. функ.* 1) Юнәлеш килешендәге кайбер исем, сыйфат, рәвешләр белән килеп, шулардан аңлашылган торыш, билге һәм рәвешкә күчүне белдерә. *Эшләр уңайга китте. Талашуга киткәч булмый инде ул*

2) Эш-хәлнең кинәт булуын белдерә. *Балкып китте*

3) Эшнең башка бер эш уңаенда кыска гына аралыкта булуын белдерә. *Таныштырып китү. Искә төшереп китү*

4) Эшнең башлануын һәм дәвам итүен белдерә. *Сөйләп китте. Санап китү*

VII. Сүзнең басымын күрсәтү тәртибе

§ 48. Татар телендә басым, күбесенчә, сүзнең ахыргы иҗегенә төшә. Баш сүз булып килгән мондый очракларга (шул исәптән алынма сүзләргә дә) басым куелмады. Басым башка иҗекләргә төшкән очракларда гына сүзнең басымы күрсәтелде.

БАТЫРЛА́РЧА *рәв.* ...

Ю́ГЫЙСӘ *тер.*

ГИГИЕ́НА *и.* ...

Бу кагыйдә омографларга да карый, әмма басымның кайда булуына карамастан, чагыштыру һәм дөрес уку өчен, басым икесенә дә куелды.

А́РКА *и. лат.* 1) *махс.* Ишек, тәрәзә, мич кебек нәрсәләрнең көймәләп эшләнгән түбәсе (түшәме)

АРКА́ *и.* **1.** 1) Кеше гәүдәсендә муеннан алып оча сөягенә кадәрге арткы як ...

§ 49. Татар телендә *-а / -ә* сузыкларыннан соң килгән *-у / -ү* авазлары сөйләмдә, кыскарып, ирен-ирен *в [w]* сонанты булып әйтелә, ә төзелмә үзе *[aw] / [әw]* тибындагы ялган дифтонг булып ишетелә, шул сәбәптән, басым *-а / -ә* сузыкларына төшә. Бу очрак сүзлектә күрсәтелде.

АБА́У *ы.* ...

АҢКА́У II *и. анат.* ...

БИКЛӘ́Ү I *ф.* ...

ВАКЛА́У *ф.* ...

ДӘ́Ү *с. фар.* ...

ШАРТЛЫ КЫСКАРТЫЛМАЛАР

а. – алмашлык
авиа. – авиация
агроэкол. – агроэкология
анат. – анатомия
артык. – артыклык (дәрәҗәсе)
археол. – археология
архит. – архитектура
астр. – астрономия
афр. – Африка телләре
а.х. – авыл хуҗалыгы
әд. – әдәбият термины
әрл. – әрләү
баш. кил. – баш килеш
бәйл. – бәйлек
бәйл. сүз – бәйлек сүз
берл. – берлек сан
биол. – биология
биохим. – биохимия
б-сез. – билгесезлек
бор. – борынгы (сүз)
бот. – ботаника
бүл. саны – бүлем саны
вет. – ветеринария
гади с. – гади сөйләм
геогр. – география
геол. – геология
геом – геометрия
грам. – грамматика
дәр. – дәрәҗә
диал. – диалекталь сүз
дини – дини сүз
диңгез. – диңгезчелек термины
жарг. – жаргон
җый. и. – җыйма исем
җыр – халык җыры
җыю саны – җыю саны
зоол. – зоология
з.-сыз – затланышсыз (фигыль)
и. – исем
икът. – икътисад
информ. – информатика
ирк. – иркәләү сүзе
ирон. – ироник мәгънәдә
иск. – искергән сүз
иял. кил. – иялек килеше
иярт. – ияртем
иҗт. – иҗтимагый
йөкл. юн. – йөкләтү юнәлеше
к. – кара
кбт. форм. – кабатлаулы формада
кайт. юн. – кайтым юнәлеше
карг. – каргау (каргыш) сүзе
кер. сүз – кереш сүз
кеч. – кечерәйтү
килеш – килеш (формасында)
ким. – кимлек дәрәҗәсе
кимс. – кимсетеп әйтү
кино – кинематография
кис. – кисәкчә
кит. – китап теле
комп. – компьютер
көч. – көчәйтү
кулин. – кулинария термины
күпл. – күплек санда
күрс. – күрсәтү
күч. – күчерелмә мәгънәдә
лингв. – лингвистика
лог. – логика
мат. – математика
махс. – махсус термин
мәгъ. – мәгънәдә, мәгънәсендә
мәс. – мәсәлән
мед. – медицина
метеор. – метеорология
микробиол. – микробиология
минер. – минералогия
миф. – мифология
мод. сүз – модаль сүз
мод. ф. – модаль фигыль
мөн. – мөнәсәбәтлек (сүз)
муз. – музыка
мыск. – мыскыллау сүзе
неол. – неологизм
нәфр. – нәфрәтләнү
окказ. – окказионализм
пед. – педагогика
психол. – психология
радио – радиотехника
рәв. – рәвеш
рәсм. – рәсми
ритор. – риторик
с. – сыйфат

сан – сан
сәнг. – сәнгать
сәяси – сәяси термин
сир. – сирәк кулланышта
сөйл. – сөйләм телендә
спорт – физкультура һәм спорт
сын. – сынлы (сәнгать)
тар. – тарихи
тарт. форм. – тартымлы формада
тасв. – тасвири сәнгать
тәрт. саны – тәртип саны
театр – театр сәнгатенә караган сүз
терк. – теркәгеч
тех. – техника термины
типогр. – типография термины
тирг. – тиргәү сүзе
төзел. – төзелеш термины
төш. кил. – төшем килеше
төш. юн. – төшем (юнәлеше)
туп. – тупас сүз
тур. – турында
урт. юн. – уртаклык (юнәлеше)
у.-вак. кил. – урын-вакыт килеше
ф. – фигыль
фарм. – фармацевтика
физ. – физика
физиол. – физиология
филос. – философия
финанс. – финанслар
фольк. – фольклор
форм. – формасында
фото. – фотография
функ. – функция
хим. – химия
хуплм. – хупламау
хупл. – хуплау
хурл. – хурлау
хәб. функ. – хәбәр функциясендә
хәб. сүз – хәбәрлек сүз
хәрби – хәрби сүз
чаг. – чагыштыру
чыг. кил. – чыгыш килеше
шаярт. – шаярту сүзе
шелт. – шелтәләү сүзе
шигъ. – шигъри сөйләмдә
шөб. – шөбһәләнү
ы. – ымлык
эвф. – эвфемизм
энд. – эндәш сүз
электр. – электротехника
эпис. – эпистоляр стиль
этн. – этнография
юг. – югары стиль
юкл. – юклык
юн. – юнәлеш
юн. кил. – юнәлеш килеше
юр. – юридик термин
ялг. – ялгыш куллану варианты
ярд. – ярдәмче (фигыль яки сүз)

Чыганак телләрнең кыскартылмалары

алб. – албан теле
амхар – амхар теле
әрм. – әрмән теле
баконго – баконго теле
бурят – бурят теле
венг. – венгр теле
гар. – гарәп теле
герм. – герман телләре
голл. – голланд теле
гр. – грек теле
груз. – грузин теле
ингл. – инглиз теле
исланд – исланд теле
исп. – испан теле
ит. – итальян теле
кельт – кельт теле
кечуа – кечуа индеецлары теле
коми – коми теле
кыт. – кытай теле
лат. – латин теле
литв. – литва теле
малай – малай теле
малаял. – малаялам теле
мар. – мари теле
монг. – монгол теле
мордв. – мордва теле
нем. – немец теле
пол. – поляк теле
португ. – португал теле
румын – румын теле
рус – рус теле
саам – саам теле
санскр. – санскрит теле
сканд.– скандинав телләре
слав. – славян телләре
тамил – тамил теле
тат. – татар теле
төрек – төрек теле
төрки – борынгы төрки сүз
тунг. – тунгус теле
тупи – тупи теле
удм. – удмурт теле
уйг. – уйгур теле
укр. – украин теле
үзб. – үзбәк теле
фар. – фарсы теле
фин – фин теле
фин-угор – фин-угор телләре
фр. – француз теле
һинд. – һинди теле
чех. – чех теле
эст. – эстон теле
як.– якут теле
яп. – япон теле
яһүд – яһүд теле

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Дд	Зз	Мм	Пп	Үү	Чч	ь
Әә	Ее	Ии	Нн	Рр	Фф	Шш	Ээ
Бб	Ёё	Йй	ң	Сс	Хх	Щщ	Юю
Вв	Жж	Кк	Оо	Тт	Һһ	ъ	Яя
Гг	Җҗ	Лл	Өө	Уу	Цц	Ыы	

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы 3
Сүзлектән файдаланучылар өчен белешмә 4
Шартлы кыскартылмалар 10
Татар алфавиты 12
Сүзлек 13

Справочное издание

ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

(на татарском языке)

Том III
(К)

Редактор *Н.К. Нотфуллина*
Корректоры: *Н.К. Нотфуллина, Р.К. Сагдиева*
Компьютерная вёрстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать 17.11.2017.
Формат 84×108 $^{1}/_{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.
Печать офсетная. Усл. печ. л. 78,1. Уч.-изд. л. 93,2
Тираж 1000 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20